

ISSN: 2822-5805

ANADOLU MECMUASI

MTÜ Tarih ve Kùltür Araştırmaları Dergisi

Cilt 2, Sayı 4, Ağustos 2023

Volume 2, Issue 4, August 2023

Anadolu Mecmuası

MTÜ Tarih ve Kùltür Araştırmaları Dergisi / MTU Journal of History and Culture Studies

Cilt 2, Sayı 4, 2023 / Volume 2, Issue 4, 2023

Sahibi / Owner

Malatya Turgut Özal Üniversitesi Adına Rektör Prof. Dr. Recep BENTLİ

Editör / Editor

Prof. Dr. Mustafa ALİCAN

Editör Yardımcıları / Editorial Assistants

Doç. Dr. Mustafa ÖZYÜREK

Dr. Öğr. Üyesi Habibe POLAT

Yazı İşleri Sorumlusu / Editorial Office

Arş. Gör. Tuğba ÖZDOĞAN

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Mustafa ALİCAN

Doç. Dr. Mustafa ÖZYÜREK

Dr. Öğr. Üyesi Habibe POLAT

Arş. Gör. Tuğba ÖZDOĞAN

Dil Editörü / Language Editor

Arş. Gör. İlkin GÜVEN

Sekreteryaya / Secretariat

Arş. Gör. Tuğba ÖZDOĞAN

Yayın Türü

4 ay, süreli, yaygın

Kapak Tasarım / Cover Design Arş. Gör. İlkim GÜVEN

İletişim / Contact

Anadolu Mecmuası MTÜ Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi E-mail:
mtutarih@gmail.com.tr <https://dergipark.org.tr/tr/pub/anamec>

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Adnan ÇEVİK / Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Prof. Dr. Altan ÇETİN / Anadolu Üniversitesi

Prof. Dr. Cüneyt KANAT / Ege Üniversitesi

Prof. Dr. Emin ŞİHALİYEV/Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Prof. Dr. Hasan MERT /Ege Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet ERSAN / Ege Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ / İnönü Üniversitesi

Prof. Dr. Stefano TRINCHESE / Univ. G.D'Annunzio Chieti Pescara

Prof. Dr. Orhan YAZICI / İnönü Üniversitesi

Prof. Dr. Ömer METİN / Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Prof. Dr. Taner YILDIRIM / Fırat Üniversitesi

Prof. Dr. Tülay METİN / Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Prof. Dr. Ünal TAŞKIN / Adıyaman Üniversitesi

Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ / Ege Üniversitesi

Prof. Dr. Cüneyt KANAT / Ege Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet ERSAN / Ege Üniversitesi

Doç. Dr. Abdullah Teyfur ERDOĞDU / Yıldız Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Hidayet KARA / Muş Alparslan Üniversitesi

Doç. Dr. Könül ƏSƏDLİ / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Doç. Dr. Mehmet ÖZALPER / Muş Alparslan Üniversitesi

Doç. Dr. Bahattin ÇATMA / İnönü Üniversitesi

Sayı Hakem Kurulu

Doç. Dr. Tolga ÖNTÜRK

Prof. Dr. Murat ÖZTÜRK

Doç. Dr. Mehmet ÖZALPER

Doç. Dr. Hüseyin KALEMLİ

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

MAKALELER/ARTICLES

SAYFA/PAGES

Muhammet Fatih Alkayış

1-29

Hukuk Türkçesi Üzerine Bir Örneklem: Yabancılar ve Uluslararası
Koruma Kanunu'ndaki Dil Yanlılıkları ve Bunlar İçin Düzeltme Önerileri

Ramazan Baş

31-72

Türkiye'de Çok Partili Siyasi Hayatın Çok Partili Siyasetçisi
Fethi Çelikbaş (1912-2009)

KİTAP İNCELEMELERİ / REVIEWS

Aynur Yalçinkaya

73-78

Amnon Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem*, Cambridge
University Press, Cambridge, 1989. 179 sayfa. ISBN 0521365511

Nasibe Polat

79-87

Kadınların Tarihi Ortaçağın Sessizliği- Cilt II, Editörler: Georges Duby,
Michelle Perrot, Bölüm Editörü: Christiane Klapisch-Zuber, Çeviren:
Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1992,
sayfa sayısı:531, ISBN 975-458-631-4

ÇEVİRİLER / TRANSLATION

James A Toronto

Çev. Celal Öney

89-131

Orta Doğu'da LDS (The Church of Latter Day Saints: Son Zaman Azizleri Kilisesi)
Mormon Misyonerlik Çalışmaları: Mormon Misyonerler Emil J. Huber ve Joseph W.
Booth'un, Suriye Halep'teki Ölümleri

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.1-29.

**HUKUK TÜRKÇESİ ÜZERİNE BİR ÖRNEKLEM:
YABANCILAR VE ULUSLARARASI KORUMA
KANUNU'NDAKİ DİL YANLIŞLARI VE BUNLAR İÇİN
DÜZELTME ÖNERİLERİ**

Muhammet Fatih ALKAYIŞ*

Özet

Kanun, yönetmelik, yönerge gibi metinlerin yazımında Türkçenin doğru kullanılması ve kurulan ifadelerin herkeste aynı anlamı uyandırması gerekmektedir. Bu tür belgelerde herhangi bir ifadeden farklı anlamlar çıkarılabilmesi, kişiler veya kurumlar için ağır sonuçlara yol açabilmektedir. Türkçede sağlam cümle kurabilmenin yolu yazım, noktalama ve ifade bakımlarından hata yapmamaktan geçer. Yazım kuralları, noktalama işaretleri ve Türkçenin cümle kuruluşu konuları ihmale gelmeyecek kadar önemlidir. Bunların bilinip uygulanması ifadelerdeki karışıklıkları ortadan kaldırır, verilmek istenen düşüncenin doğru anlaşılmasını sağlar. Aşağıda, Göç İdaresine ait “Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu” adlı metni dil bakımından inceledik. Bu metindeki hatalı ifadeler ile bunlar için geliştirdiğimiz düzeltme önerilerini tablo hâlinde yan yana sıraladık. Kimi hatasız ifadeler için ise bazı teknik dokunuşlar, düzenlemeler yaparak bunların anlaşılabilirlik düzeylerini artırmaya çalıştık. Bu tür çalışmalar, Türk dilcisi olarak şahsımın ve meslektaşlarımla çalışma alanına girmektedir. Kanun metinleri, kurumlarımızın ve ülkemizin tanıtım yüzüdür. Bu metinlerin sağlam bir dille

* Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, Mail: fatih.alkayis@inonu.edu.tr, Orcid: 0000-0003-2494-9627.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.1-29.

yazılması, bunlar için geliştirilen düzeltme önerilerinin yerine getirilmesi hem birimlerimize hem de ülkemize yüksek değer kazandıracaktır.

Anahtar Kelimeler: Hukuk Türkçesi, Göç İdaresi, Mevzuat, Dil Yanlışları.

**AN EXAMPLE ON LAW TURKISH: THE EXPRESSION MISTAKES
AND CORRECTION SUGGESTIONS FOR THEM IN THE
YABANCILAR VE ULUSLARARASI KORUMA KANUNU**

Abstract

It is necessary to use Turkish correctly in the writing of texts such as laws, regulations and directives, and the established expressions should evoke the same meaning in everyone. The fact that different meanings can be derived from any expression in such documents can lead to serious consequences for individuals or institutions. The way to build strong sentences in Turkish is not to make mistakes in terms of spelling, punctuation and expression. Spelling rules, punctuation marks and sentence formation of Turkish are so important that they should not be neglected. Knowing and applying them eliminates the confusion in the expressions, and ensures the correct understanding of the thought to be given. Below, we have examined the text of the Göç İdaresi titled “Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu” in terms of language. We have listed the erroneous expressions in this text and the correction suggestions we have developed for them side by side in a table. For some correct expressions, we tried to increase their intelligibility by making some technical touches and arrangements. Such studies fall within the scope of my own work and that of my colleagues as Turkish linguist. Law texts are the promotional face of our institutions and our country. The writing of these texts in a solid language and

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.1-29.

the fulfillment of the correction suggestions developed for them will add high value to both our units and our country.

Keywords: Law Turkish, Göç İdaresi, Legislation, Expression Mistakes.

Yöntem

“Hukuk Türkçesi Üzerine Bir Örneklem: Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu’ndaki Dil Yanlışları ve Bunlar İçin Düzeltme Önerileri” başlıklı çalışmamızda doküman incelemesi yöntemi¹ izlenmiştir.

Giriş

Hukuk, dil üzerinden yürür. Kanunlar, dil ile oluşturulur. Türk hukukunun temel dayanağı, Türkçedir. Türkçede aynı anlama gelen yani eş anlamlı olarak kullanılan “*cümle bilgisi / tümce bilgisi / söz dizimi / nahiv / sentaks*” kavramları Türk Dil Kurumu Sözlüğünde (TDK Cep Sözlüğü) “Cümleler oluşturulurken kelime veya kelime gruplarının bir araya geliş kurallarını inceleyen dil bilgisi kolu” şeklinde tanımlanmaktadır. “Türkçenin söz diziminin en önemli özelliği kelime gruplarında ve cümlede esas unsurun genellikle sonda yer almasıdır” (Böler, 2021: 15). Bilindiği üzere insanlar *konuşma dilinde*, yazı diline oranla daha fazla devrik cümlelere; *yazı dilinde* ise konuşma diline oranla daha fazla kurallı cümlelere başvururlar.

Hukuk ile uğraşan insanlar Türkçeyi ne kadar doğru kullanırlarsa kanunlar da o denli anlaşılır olur. Herhangi bir yasadan herkesin aynı anlamı çıkarması, arzu edilen bir durumdur. Asıl sorun, Türkçenin gücünün hukuk metinlerine doğru ve etkili biçimde yansıtılmamasından dolayı, aynı ifadenin insanlar tarafından farklı

¹ Yöntem konusunda kendisinden istifade ettiğim Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Yasin Doğan’a teşekkür ederim.

şekillerde anlaşılmasıdır. Bir sözün anlam derinliği ile farklı anlamlara gelmesi, aynı şeyler değildir. Genel dilde anlam derinliği, kişinin bilgi, birikim ve muhakeme gücü sayesinde mananın derinliklerine inebilmesi, gerçek anlamdan mecaz anlama, somut düşünceden soyut düşünceye ulaşabilmesi ve anlam üzerinde hâkimiyet kurabilmesi ile alakalı bir durum iken, hukuk dilinde anlamın kişiden kişiye değişiklik göstermesi, ifadeyi kuran kişi için, deyim yerindeyse bir acizliktir.

Hukuk Türkçesi² alanındaki çalışmalarımızın başlangıç noktasını “Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu” oluşturmaktadır. Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu, T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı internet sitesinde (<https://www.goc.gov.tr/>) “Mevzuat” başlığı altında yer alan bir kanundur.³ Bu kanunda geçen bazı hükümlerin yazım, noktalama ve ifade açılarından düzenlenmesi gerekmektedir. Bu düzenleme işi, esasında hükümlerin açıklığını sağlamak ve bunlardan farklı yorum ve sonuçlar çıkarılmasını önlemek bakımından büyük önem arz etmektedir.

Kimi zaman bir noktalama işaretinin yanlış yerde kullanılması veya hiç kullanılmaması, büyük harfle yazılması gereken bir özel adın küçük harfle yazılması, anlatılmak istenen düşüncenin farklı veya yanlış anlaşılmalara yol açması gibi durumlar bireye, hatta kurumlara çok pahalıya mal olabilmektedir. Atalarımız “*Dilin cirmi küçük, cürmü*

² Adalet Bakanlığı görevini yürüttüğü sıralarda “Hukuk Türkçesi” kavramını kullanan Abdülhamit GÜL, 13.01.2022 tarihli haberde bu konunun önemini şöyle anlatmıştır: “Hukuk fakültelerinin müfredatında Hukuk Türkçesi dersinin de olmasında fayda görüyorum... Nitelikli hukuk, nitelikli hukukçuyla ancak mümkün olur... Toplumsal sözleşme olan Anayasa’nın toplumun dili olan güzel, berrak Türkçe ile, Karacaoğlan’ın, Yunus Emre’nin diliyle bezenmesi gerekir. Tüm süreçlerde, hem metinlerde hem de kararlarda Türkçemizin en saf hâliyle yer alması da eğitimde önemli bir başlık” (<https://www.trthaber.com>).

³ “Niçin başka bir mevzuat değil de göç konulu bir mevzuat üzerine çalışıldı” sorusunun cevabı: 2022 yılında İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesince düzenlenen “İslam ve Yorum VI (Göç)” adlı sempozyuma katılmak üzere, tarafımca, bu kanundaki dil yanlışlarını ele alan bir özet yazılmıştır. Fakat özet gönderimi için son tarih kaçırılmış ve gönderilen özet değerlendirmeye alınmamıştır. Daha sonra, tarafımca, bu makale hazırlanmıştır.

büyük” (*Dilin hacmi küçük, ama suçu büyük*)⁴ sözünü kullanırken ifadelerimizde ne kadar titiz olmamız gerektiğini de aktarmaya çalışmışlardır.

Yazım ve noktalamaya⁵ riayet etmenin, doğru ifade kurabilmenin ne denli önem arz ettiğini aşağıdaki metinden seçtiğimiz örneklerle anlatmaya çalışalım:

- **örf ve adet gereği**: Bu ifadede geçen *adet* kelimesi *sayı* anlamındadır. Hâlbuki burada söylenmek istenen asıl kelime *görenek* anlamına gelen *âdet* kelimesidir⁶. Bu örnekte bir düzeltme işaretinin kullanılmamış olması, anlamı büyük oranda değiştirmiştir. Yani anlam “*görenek*”ten “*sayı*”ya atlamıştır.
- **56 ncı madde uyarınca...** : Bu ifadede geçen “56 ncı” sıra sayısı sıfatı “56.” veya “56’nci” biçiminde verilmelidir.
- **5682 sayılı Kanununun 18 inci maddesi...** : Bu tür kanun adlarının yazımında “sayılı” kelimesi küçük harfle, “Kanun” kelimesi büyük harfle başlar ve “Kanun” kelimesine gelen çekim ekleri kesme işareti ile ayrılır.⁷ Ayrıca “18 inci” sözü de “18.” veya “18’inci” şeklinde yazılır.
- **... kamu düzeni veya kamu güvenliği ya da kamu sağlığı açısından...** : Bu ifadede “veya - ya da” bağlaçlarının her ikisi birden kullanılmıştır. Aynı işlevdeki bu iki bağlaçtan sadece bir tanesinin bir kez kullanılması yeterlidir: “... kamu düzeni, kamu güvenliği ya da kamu sağlığı açısından...”

İnceleme

“Dil, kendisini ancak kendisiyle araştırabildiğimiz bir alandır; çünkü dil, hem ürünü hem üreticisi olduğumuz bir insan faaliyetidir. Bu

⁴ Bu atasözü, Kelimelerin Dünyasına Yolculuk adlı TRT radyo programının yayın akışı sırasında Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın’dan duyularak alıntılanmıştır. Ayrıca, bu atasözüyle ilgili açıklama için bk. sozluk.gov.tr (Türk Dil Kurumu sitesi) ve <https://www.ntv.com.tr>

⁵ Türkçenin yazım kuralları ve noktalama işaretleri hakkında bilgi almak için Türk Dil Kurumunun (TDK’nin) internet sitesindeki Yazım Kılavuzu’na bakınız.

⁶ *âdet*: *görenek* bk. <https://sozluk.gov.tr>

⁷ Bu tür yazılışlar için Türk Dil Kurumu internet sitesi Yazım Kılavuzu’nun şu bölümlerine bakınız: Büyük Harflerin Kullanıldığı Yerler / Kesme İşareti.

yüzden, insanca olan, insana ait olan her alan, ancak dille var olabildiği için, dilin kendisini de ayrıca incelemek ihtiyacı doğmuştur” (Karaağaç, 2013: 293). İnsanlar yazarken konuşmaya oranla daha az hata yaparlar.⁸ Ancak yazı dilinde yapılan hataların maliyeti, konuşma dilinde yapılan hatalardan daha büyük olabilmektedir. Bu yüzden yazı dilini olabildiğince doğru kullanmak gerekir.

Dil yanlışlarına genel olarak *yazım*, *noktalama* ve *ifade hataları* yol açmaktadır. Kimi zaman bu tür hatalardan biri, ikisi veya üçü aynı cümlede bulunabilmektedir. Bu nedenle söz konusu kanunu incelerken her bir ifade için tespit ettiğimiz bütün dil yanlışlarını ilk sayfadan son sayfaya bir arada vermeyi tercih ettik. Aşağıdaki tabloda, ilk okuyuşta şeklen herhangi bir dil yanlışı bulunmayan, ancak müdahale edildiğinde anlaşılabilirliği artan örneklere de yer verdik. Kimi örneklerde, çok uzun ifadelerdeki dil yanlışını gösterirken bu uzun ifadelerin tamamını tabloya almadık. Dil yanlışının bulunduğu kısmın baş ve/veya son tarafına “üç nokta (...)” koyarak sadece ilgili sözü aldık. Bunun için iki sütunlu bir tablo oluşturup, hâlihazırdaki hatalı ifadeler ile bunların yerlerine önerilen ifadeleri yan yana ve aynı zamanda karşılaştırmalı olarak sunduk.

Kanundaki İfadeler	Hatalı	Önerilen İfadeler
m) ... ya da örf ve adet gereği...		m) ... ya da örf ve âdet gereği...
s) Vatandaşı olduğu ülke:		s) Vatandaşı olunan ülke:
ü) Yabancı: Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile...		ü) Yabancı: Türkiye Cumhuriyeti devleti ile...
aa) ...işletmecilerini, ifade eder.		aa) ...işletmecilerini ifade eder.
(4) Türkiye’ye girişlerde, yabancının 7 nci madde...		(4) Türkiye’ye girişlerde, yabancının 7’nci madde...
a) ...bu belgeleri veya izinleri hileli yollarla edindiği veya sahte olduğu anlaşılabilir		a) ...bu belgeleri veya izinleri hileli yollarla edindiği anlaşılabilir

⁸ *Yazı dili ve konuşma dili* hakkında tanıtıcı ve karşılaştırmalı bilgiler için bakınız “Ergin, 1992”. Ayrıca, konunun ele alındığı diğer eserler de incelenebilir.

	veya belgelerinin sahte olduğu ortaya çıkanlar
b) Vize, vize muafiyeti veya ikamet izin süresinin bitiminden itibaren en az altmış gün süreli pasaport veya pasaport yerine geçen belgesi olmayanlar	b) Vizesi veya vize muafiyeti; ikamet izin süresinin bitiminden itibaren en az altmış gün süreli pasaportu veya pasaport yerine geçen belgesi olmayanlar
c) 15 inci maddenin ikinci fıkrası saklı kalmak kaydıyla, vize muafiyeti kapsamında olsalar dahi, 15 inci maddenin birinci fıkrasında sayılan yabancılar	c) 15'inci maddenin ikinci fıkrası saklı kalmak kaydıyla, vize muafiyeti kapsamında olsalar dahi, 15'inci maddenin birinci fıkrasında sayılan yabancılar
MADDE 8 – (1) 5 inci, 6 ncı ve 7 nci maddelerde yer alan şartlar,	MADDE 8 – (1) 5'inci, 6'ncı ve 7'nci maddelerde yer alan şartlar,
MADDE 9 – (1) ... kamu düzeni veya kamu güvenliği ya da kamu sağlığı açısından...	MADDE 9 – (1) ... kamu düzeni, kamu güvenliği ya da kamu sağlığı açısından...
(2) Türkiye'den sınır dışı edilen yabancıların Türkiye'ye girişi, Genel Müdürlük veya valilikler tarafından yasaklanır.	(2) Türkiye'den sınır dışı edilen yabancıların Türkiye'ye girişlerini yasaklama yetkisi, Genel Müdürlük veya valiliklere aittir.
(4) (Değişik:6/12/2019-7196/71 md.) Vize veya ikamet izni süresi sona eren ve bu durumları yetkili makamlarca tespit edilmeden önce Türkiye dışına çıkmak için valiliklere başvuruda bulunup hakkında sınır dışı etme kararı alınan yabancılar, idari para cezalarını ödemiş olmaları ve Bakanlıkça belirlenen ihlal sürelerini	(4) (Değişik:6/12/2019-7196/71 md.) Vize veya ikamet izin süresi sona eren ve bu durumları yetkili makamlarca tespit edilmeden önce Türkiye dışına çıkmak için valiliklere başvuruda bulunup haklarında sınır dışı edilme kararı alınan yabancılar için, idari para cezalarını ödemiş olmaları ve Bakanlıkça belirlenen ihlal

aşmamaları kaydıyla, Türkiye'ye giriş yasağı kararı alınmayabilir.	sürelerini aşmamaları kaydıyla, Türkiye'ye giriş yasağı kararı alınmayabilir.
(5) 56 ncı madde uyarınca...	(5) 56'ncı madde uyarınca...
(6) Genel Müdürlük, giriş yasağını kaldırabilir veya giriş yasağı saklı kalmak kaydıyla yabancıların belirli bir süre için Türkiye'ye girişine izin verebilir.	(6) Genel Müdürlük, yabancıların giriş yasağını kaldırabilir veya giriş yasağı saklı kalmak kaydıyla belirli bir süre için Türkiye'ye girişine izin verebilir.
(6) ...Bu amaçla verilen vizeler, genel vize verme usulüne uygun olarak Bakanlık ve Dışişleri Bakanlığına derhâl bildirilir.	(6) ...Bu amaçla verilen vizeler, genel vize verme usulüne uygun olarak İçişleri ve Dışişleri Bakanlıklarına derhâl bildirilir.
c) 15/7/1950 tarihli ve 5682 sayılı Pasaport Kanununun 18 inci maddesine göre verilmiş ve geçerliliklerini yitirmemiş yabancılara mahsus damgalı pasaport sahipleri	c) 15/7/1950 tarihli ve 5682 sayılı Pasaport Kanunu'nun 18'inci maddesine göre kendilerine geçerliliğini yitirmemiş damgalı pasaport verilmiş yabancılar
ç) 29/5/2009 tarihli ve 5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanununun 28 inci maddesi kapsamında olduğu anlaşılabilir	ç) 29/5/2009 tarihli ve 5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun 28'inci maddesi kapsamında olduğu anlaşılabilir
a) Mücbir nedenlerle, Türk hava ve deniz limanlarını kullanmak zorunda kalan taşıtlardaki yabancılardan liman şehrine çıkacak kişiler	a) Türk hava ve deniz limanlarını mücbir nedenlerle kullanmak zorunda kalan taşıtlardaki yabancılardan liman şehrine çıkacak kişiler
(2) Havalimanı transit vizesi istenecek yabancılar, Bakanlık ve Dışişleri Bakanlığınca müştereken belirlenir.	(2) Havalimanı transit vizesi istenecek yabancılar, İçişleri ve Dışişleri Bakanlıklarınca müştereken belirlenir.

ğ) ...Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanuna göre... Türk Ceza Kanununa göre...	ğ) ...Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun'a göre... Türk Ceza Kanunu'na göre...
(2) Bu madde kapsamında olmasına rağmen vize verilmesinde yarar görülenlere Bakanın onayıyla vize verilebilir.	(2) Bu madde kapsamında olmasına rağmen vize verilmesinde yarar görülenlere Bakan onayıyla vize verilebilir.
a) Sahteciliğe konu olduğunun tespiti,	a) Vizenin sahteciliğe konu olduğunun tespiti,
ç) Yabancıların suç işleyebileceği yönünde kuvvetli şüphe bulunması,	ç) Vize sahibi yabancıların suç işleyebileceği yönünde kuvvetli şüphe bulunması,
d) Pasaport veya pasaport yerine geçen belgenin sahte olması veya geçerliliğinin sona ermesi,	d) Pasaport veya pasaport yerine geçen belgenin sahte olması veya geçerliliğinin sona ermiş olması,
f) ...anlaşılması, hâllerinde, ...	f) ...anlaşılması hâllerinde, ...
c)...her tür önlemi almaya, yetkilidir.	c) ...her tür önlemi almaya yetkilidir.
a) Doksan güne kadar vizeyle veya vizeden muaf olarak gelenler, vize süresi veya vize muafiyeti süresince	a) Doksan güne kadar vizeyle gelenler veya vizeden muaf olanlar, vize süresi veya vize muafiyeti süresince
f) 5901 sayılı Kanununun 28 inci maddesi kapsamında olanlar	f) 5901 sayılı Kanun'un 28'inci maddesi kapsamında olanlar
g) 76 ncı ve 83 üncü maddelerin...	g) 76'ncı ve 83'üncü maddelerin...
(2) ...şekil ve içeriği Bakanlık ve Dışişleri Bakanlığınca birlikte belirlenen...	(2) ...şekil ve içeriği İçişleri ve Dışişleri Bakanlıklarınca birlikte belirlenen...

(4) Konsolosluklar, ikamet izni başvurularını görüşleriyle birlikte Genel Müdürlüğe iletir.	(4) Konsolosluklar, ikamet izni başvurularını kendi görüşleriyle birlikte Genel Müdürlüğe iletir.
(7) ... İçişleri Bakanlığı tarafından gerekli görülen durumlarda ikamet izni başvurularında azami üç yıl geçerli sözleşmelerle ve ikamet izni aracılık hizmet bedelinin %20'sinin genel bütçeye aktarılması kaydıyla, ikamet izni aracılık hizmeti sunacak yetkili aracı kurumlar Bakan onayıyla görevlendirilebilir.	(7) ... İkamet izni başvurularında azami üç yıl geçerli sözleşmeler, İçişleri Bakanlığı tarafından gerekli görülen durumlarda yapılır; ikamet izni aracılık hizmeti sunacak yetkili aracı kurumlar, ikamet izni aracılık hizmet bedelinin %20'sinin genel bütçeye aktarılması kaydıyla, Bakan onayıyla görevlendirilir.
... Alınacak payın genel bütçeye özel gelir olarak kaydedilmesine ve bakanlık bütçesinin ilgili tertiplerine özel ödenek yazılmasına Cumhurbaşkanlığı yetkilidir.	... Alınacak payın genel bütçeye özel gelir olarak kaydedilmesinde ve Bakanlık bütçesinin ilgili tertiplerine özel ödenek yazılmasında Cumhurbaşkanlığı yetkilidir.
h) 20 nci maddenin...	h) 20'nci maddenin...
ı) ...tamamlayanların, kısa dönem...	ı) ...tamamlayanların kısa dönem...
MADDE 23 – (1) ...kalış amacına bağlı ve her yabancı için ayrı düzenlenir.	MADDE 23 – (1) ...yabancı için kalış amacına bağlı ve her bir yabancı için ayrı düzenlenir.
MADDE 24 – (1) İkamet izinleri valiliklerce uzatılabilir.	MADDE 24 – (1) İkamet izinlerini uzatma yetkisi valiliklere aittir.
(2) Uzatma başvuruları, ikamet izni süresinin dolmasına altmış gün kalmasından	(2) Uzatma başvuruları, ikamet izni süresinin dolmasına altmış gün kalmasından

itibaren ve her koşulda ikamet izni süresi dolmadan önce valiliklere yapılır.	itibaren ve ikamet izin süresi dolmadan önce, her koşulda valiliklere yapılır.
(2) İkamet izni talebinin reddi, iznin uzatılmaması veya iptali, yabancıya ya da yasal temsilcisine veya avukatına tebliğ edilir.	(2) İkamet izin talebinin reddi, iznin uzatılmaması veya iptali; yabancıya, yabancının yasal temsilcisine veya avukatına tebliğ edilir.
MADDE 26 – (1) Tutuklu veya hükümlü olarak cezaevlerinde ya da idari gözetim altında geri gönderme merkezlerinde bulunan yabancıların, buralarda geçirdikleri süreler ikamet izni süresinin ihlali sayılmaz.	MADDE 26 – (1) Cezaevlerinde tutuklu veya hükümlü olarak ya da geri gönderme merkezlerinde idari gözetim altında bulunan yabancıların buralarda geçirdikleri süreler ikamet izin süresinin ihlali sayılmaz.
MADDE 27 – (1) ...Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanunun 10 uncu maddesine...	MADDE 27 – (1) ...Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun'un 10'uncu maddesine...
(2) Çalışma izni verilebilmesi veya iznin uzatılabilmesi için yabancının 7 nci madde kapsamına girmemesi şartı aranır.	(2) Çalışma izninin verilebilmesi veya uzatılabilmesi için yabancının 7'nci madde kapsamına girmemesi şartı aranır.
i) Türkiye'de yükseköğrenimini tamamlayanlardan mezuniyet tarihinden itibaren altı ay içinde müracaat edenler	i) Türkiye'de yükseköğrenimini tamamlayanlardan mezuniyet tarihinden itibaren altı ay içinde kısa dönem ikamet iznine müracaat edenler
a) 31 inci maddenin birinci fıkrasında sayılan gerekçelerden biri veya birkaçını ileri sürerek talepte bulunmak ve bu	a) 31'inci maddenin birinci fıkrasında sayılan gerekçelerden biri veya birkaçını ileri sürerek talepte bulunmak ve bu

talebiyle ilgili bilgi ve belgeleri ibraz etmek	taleple ilgili bilgi ve belgeleri ibraz etmek
b) 7 nci madde kapsamına girmemek	b) 7'nci madde kapsamına girmemek
ç) İstenilmesi hâlinde, vatandaşı olduğu veya yasal olarak ikamet ettiği ülkenin yetkili makamları tarafından düzenlenmiş adli sicil kaydını gösteren belgeyi sunmak	ç) İstenmesi hâlinde, vatandaşı olunan veya yasal olarak ikamet edilen ülkenin yetkili makamları tarafından düzenlenmiş adli sicil kaydını gösteren belgeyi sunmak
a) 32 nci maddede aranan...	a) 32'nci maddede aranan...
MADDE 34 – (1) Türk vatandaşlarının, 5901 sayılı Kanunun 28 inci maddesi kapsamında olanların veya ikamet izinlerinden birine sahip olan yabancılar ile mültecilerin ve ikincil koruma statüsü sahiplerinin;	MADDE 34 – (1) Türk vatandaşlarının, 5901 sayılı Kanun'un 28'inci maddesi kapsamında olanların, ikamet izinlerinden birine sahip olan yabancıların, mültecilerin ve ikincil koruma statüsü sahiplerinin;
Ancak, aile ikamet izninin süresi hiçbir şekilde destekleyicinin ikamet izni süresini aşamaz.	Ancak, aile ikamet izninin süresi, destekleyicinin ikamet izni süresini hiçbir şekilde aşamaz.
(2) Vatandaşı olduğu ülkenin hukukuna göre...	(2) Vatandaşı olunan ülkenin hukukuna göre...
(4) Aile ikamet izinleri, on sekiz yaşına kadar, öğrenci ikamet izni almadan ilk ve ortaöğretim kurumlarında eğitim hakkı sağlar.	(4) Aile ikamet izinleri öğrenciye, ikamet izni almaksızın ilk ve ortaöğretim kurumlarında on sekiz yaşına kadar eğitim hakkı sağlar.
...5901 sayılı Kanunun 28 inci maddesi5901 sayılı Kanun'un 28'inci maddesi ...
a) 34 üncü maddenin...	a) 34'üncü maddenin...

b) 34 üncü maddenin...	b) 34'üncü maddenin...
d) 7 nci madde kapsamına girmemek	d) 7'nci madde kapsamına girmemek
a) 35 inci maddenin...	a) 35'inci maddenin...
a) 38 inci madde...	a) 38'inci madde...
b) 7 nci madde...	b) 7'nci madde...
a) 39 uncu maddede...	a) 39'uncu maddede...
...Bakanlık ile Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından...	...İçişleri Bakanlığı ile Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından...
Türkiye'de kesintisiz en az sekiz yıl ikamet izniyle kalmış olan...	Türkiye'de ikamet izniyle en az sekiz yıl kesintisiz kalmış olan...
a) Kesintisiz en az sekiz yıl ikamet izniyle Türkiye'de kalmış olmak	a) Türkiye'de ikamet izniyle en az sekiz yıl kesintisiz kalmış olmak
ç) Muaf olarak araç ithal etme, ve	ç) Muaf olarak araç ithal etme ve
...Türkiye dışında bulunması, hâllerinde iptal edilir.	...Türkiye dışında bulunması hâllerinde iptal edilir.
55 inci madde uyarınca...	55'inci madde uyarınca...
53 üncü, 72 nci ve 77 nci maddelere göre...	53, 72 ve 77'nci maddelere göre...
5682 sayılı Kanunun 18 inci maddesi...	5682 sayılı Kanun'un 18'inci maddesi...
...menşe ülkesine veya transit gideceği ülkeye ya da üçüncü bir ülkeye sınır dışı edilebilir.	...menşe ülkesine, transit gideceği ülkeye ya da üçüncü bir ülkeye sınır dışı edilebilir.
...resen valiliklerce alınır.	...valiliklerce resen alınır.
Karar, gerekçeleriyle birlikte hakkında sınır dışı etme kararı	Karar, hakkında sınır dışı etme kararı alınan yabancıya, onun

alınan yabancıya veya yasal temsilcisine ya da avukatına tebliğ edilir.	yasal temsilcisine ya da avukatına gerekçeleriyle birlikte tebliğ edilir.
Yabancı veya yasal temsilcisi ya da avukatı...	Yabancı'nın kendisi, onun yasal temsilcisi ya da avukatı...
5237 sayılı Kanunun 59 uncu maddesi kapsamında sınır dışı edilmesi gerektiği değerlendirilenler	5237 sayılı Kanun'un 59'uncu maddesi kapsamında sınır dışı edilmesi gerekenler
Kamu düzeni veya kamu güvenliği ya da kamu sağlığı açısından tehdit oluşturanlar	Kamu düzeni, kamu güvenliği ya da kamu sağlığı açısından tehdit oluşturanlar
...terör örgütleriyle ilişkili olduğu değerlendirilenler.	...terör örgütleriyle ilişkili olduğu belirlenenler.
54 üncü madde...	54'üncü madde...
Ciddi sağlık sorunları,	Ciddi sağlık sorunları bulunanlar ile...
Tedavileri tamamlanıncaya kadar, psikolojik, fiziksel veya cinsel şiddet mağdurları	Tedavi süreçleri devam eden psikolojik, fiziksel veya cinsel şiddet mağdurları
54 üncü madde...	54'üncü madde...
Bu kişilerden, sınır dışı etme kararı alınması gerektiği değerlendirilenler hakkında, sınır dışı etme kararı valilik tarafından alınır.	Bu kişiler hakkında sınır dışı etme kararı valilik tarafından alınır.
...gerekçesiyle birlikte yabancıya veya yasal temsilcisine ya da avukatına tebliğ edilir.	...gerekçesiyle birlikte yabancıya, onun yasal temsilcisine ya da avukatına tebliğ edilir.

İdari gözetim altına alınan kişi veya yasal temsilcisi ya da avukatı, ... (Bu ifade, aynı paragrafta iki kez geçiyor!)	İdari gözetim altına alınan kişi, onun yasal temsilcisi ya da avukatı, ...
...elektronik ve iletişim cihazları...	...elektronik cihazlar ve iletişim araçları...
57 nci maddenin...	57'nci maddenin...
...aşağıdaki idari gözetime alternatif yükümlülükler getirilebilir:	...idari gözetime alternatif olarak aşağıdaki yükümlülükler getirilebilir:
57 nci maddenin...	57'nci maddenin...
...yabancıya veya yasal temsilcisine ya da avukatına...	...yabancıya, onun yasal temsilcisine ya da avukatına...
Elektronik izleme yükümlülüğüne tabi tutulan yabancı veya yasal temsilcisi ya da avukatı...	Elektronik izleme yükümlülüğüne tabi tutulan yabancı, onun yasal temsilcisi ya da avukatı...
...4817 sayılı Kanununun 21 inci maddesinin...	...4817 sayılı Kanun'un 21'inci maddesinin...
...iş birliği halinde...	...iş birliği hâlinde...
...tehditle karşılaşacak, olması nedeniyle...	...tehditle karşılaşacak olması nedeniyle...
Sözleşmenin 1 inci maddesinin...	Sözleşmenin 1'inci maddesinin...
...uluslararası korumadan hariçte tutulur.	...uluslararası korumadan hariç tutulur.
...uluslararası korumadan hariçte tutulur.	...uluslararası korumadan hariç tutulur.

...ikincil korumadan hariçte tutulur.	...ikincil korumadan hariç tutulur.
...hariçte tutulması, hariçte tutma nedenlerinden... hariçte tutulmasını...	...hariç tutulması, hariç tutma nedenlerinden... hariç tutulmasını...
...başvuruda bulunulmasına yönelik muvafakati alınır.	...başvuruda bulunulabilmesine yönelik muvafakatleri alınır.
Refakatsiz çocuğun görüşü dikkate alınarak...	Refakatsiz çocuk, görüşü dikkate alınarak...
...bu Kısımda...	...bu kısımda...
İşkence, cinsel saldırı ya da diğer ciddi psikolojik, bedensel ya da cinsel şiddete maruz kalan kişilere,	İşkence, cinsel şiddet ya da diğer ciddi psikolojik veya bedensel saldırılara maruz kalmış kişilere,
...neden olduğu hasarlarını giderecek...	...neden olduğu hasarları giderecek...
71 inci maddede...	71'inci maddede...
...idari gözetim altına alınan kişiye veya yasal temsilcisine ya da avukatına...	...idari gözetim altına alınan kişiye, onun yasal temsilcisine ya da avukatına...
...71 inci maddede...	...71'inci maddede...
İdari gözetim altına alınan kişi veya yasal temsilcisi ya da avukatı,	İdari gözetim altına alınan kişi, onun yasal temsilcisi ya da avukatı,
İdari gözetim altına alınan kişi veya yasal temsilcisi ya da avukatı,	İdari gözetim altına alınan kişi, onun yasal temsilcisi ya da avukatı,
...başvuru sahibinin üzerinde ve eşyalarında kontrol yapılabilir.	...başvuru sahibinin üzeri ve eşyaları kontrol edilebilir.

...kullandığı yol güzergâhları ve...	...kullandığı güzergâhlar ve...
Kamu sağlığını tehlikeye düşürebileceği değerlendirilen başvuru sahibi...	Kamu sağlığını tehlikeye atabileceği düşünülen başvuru sahibi...
...başvurusunun değerlendirilmesi sürecindeki...	...başvurusunun değerlendirilme sürecindeki...
Başvuru sahibinin talep etmesi hâlinde, başvuru, kayıt ve mülakat aşamalarındaki kişisel görüşmelerde tercümanlık hizmetleri sağlanır.	Başvuru sahibinin talep etmesi hâlinde; başvuru, kayıt ve mülakat aşamalarında kendisine tercümanlık hizmetleri sağlanır.
73 üncü madde...	73'üncü madde...
74 üncü madde...	74'üncü madde...
...ilgiliye veya yasal temsilcisine ya da avukatına tebliğ edilir.	...ilgiliye, onun yasal temsilcisine ya da avukatına tebliğ edilir.
...kararın sonucu, itiraz usulleri ve süreleri hakkında...	...verilen karar, itiraz usulleri ve süreleri hakkında...
Kişilerin hayatının veya hürriyetinin, ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri nedeniyle tehdit altında olmaması	Kişilerin hayatının veya hürriyetinin; ırk, din, tabiiyet, belli bir toplumsal gruba mensubiyet veya siyasi düşünce nedeniyle tehdit altında olmaması
Kişinin mülteci statüsü talep etme ve mülteci olarak nitelendirilmesi durumunda...	Kişinin mülteci statüsü talebi ve mülteci olarak nitelendirilmesi durumunda...
Bir ülkenin başvuru sahibi için güvenli üçüncü ülke olup olmadığı, başvuru sahibinin ilgili üçüncü ülkeye gönderilmesini makul kılacak bu	Bir ülkenin başvuru sahibi için güvenli üçüncü ülke olup olmadığı, başvuru sahibinin kendisi ve gönderilmesi düşünülen üçüncü

kişi ve ülke arasındaki bağlantılar da dâhil olmak üzere, her başvuru sahibi için ayrı ayrı olarak değerlendirilir.	ülke arasında makul bağlantıların bulunup bulunmadığı gibi konular, her bir başvuru sahibi için ayrı ayrı değerlendirilir.
Başvuru sahibinin talebi üzerine, avukatı gözlemci olarak mülakata katılabilir.	Başvuru sahibinin talebi üzerine, kendi avukatı gözlemci olarak mülakata katılabilir.
Çocuğun mülakatında psikolog, çocuk gelişimci veya sosyal çalışmacı ya da ebeveyni veya yasal temsilcisi hazır bulunabilir.	Çocuğun mülakatında psikolog, çocuk gelişimcisi, sosyal çalışmacı, çocuğun ebeveyni veya yasal temsilcisi hazır bulunabilir.
Bu durumda mülakat yapılan kişi bilgilendirilir.	Bu durumda, kendisiyle mülakat yapılan kişi bilgilendirilir.
...bir örneği mülakat yapılan kişiye verilir.	...tutanağın bir örneği, kendisiyle mülakat yapılan kişiye verilir.
...uymaması, hâllerinde başvurusu geri çekilmiş kabul edilerek...	...uymaması hâllerinde başvurusu geri çekilmiş kabul edilerek...
64 üncü maddenin...	64'üncü maddenin...
...vatandaşı olduğu ülke veya önceki ikamet ülkesinin belirli bir bölgesinde...	...vatandaşı olduğu ülkede veya önceki ikamet ülkesinin belirli bir bölgesinde...
Karar, ilgiliye veya yasal temsilcisine ya da avukatına tebliğ edilir.	Karar; ilgiliye, ilgilinin yasal temsilcisine ya da avukatına tebliğ edilir.
Sahte belge ya da yanıltıcı bilgi ve belge kullanarak veya...	Sahte, yanıltıcı bilgi ve belge kullanarak veya...
...yeniden başvuruda bulunması, hâllerinde,	...yeniden başvuruda bulunması hâllerinde,

İlgili kişi veya yasal temsilcisi ya da avukatı tarafından...	İlgili kişi, ilgili kişinin yasal temsilcisi ya da avukatı tarafından...
Ancak 68 inci, 72 nci ve 79 uncu maddelere göre...	Ancak 68, 72 ve 79'uncu maddelere göre...
...ilgiliye veya yasal temsilcisine ya da avukatına tebliğ edilir.	...ilgiliye, onun yasal temsilcisine ya da avukatına tebliğ edilir.
68 inci maddede düzenlenen yargı yolu hariç olmak üzere, 72 nci ve 79 uncu maddeler çerçevesinde alınan kararlara karşı, kararın tebliğinden itibaren on beş gün, alınan diğer idari karar ve işlemlere karşı kararın tebliğinden itibaren otuz gün içinde, ilgili kişi veya yasal temsilcisi ya da avukatı tarafından yetkili idare mahkemesine başvurulabilir.	68'inci maddede düzenlenen yargı yolu hariç olmak üzere, 72 ve 79'uncu maddeler çerçevesinde alınan kararlara karşı, kararın tebliğinden itibaren on beş gün, alınan diğer idari karar ve işlemlere karşı kararın tebliğinden itibaren otuz gün içinde, ilgili kişi, ilgili kişinin yasal temsilcisi ya da avukatı tarafından yetkili idare mahkemesine başvurulabilir.
72 nci ve 79 uncu maddeler çerçevesinde...	72 ve 79'uncu maddeler çerçevesinde...
Başvuru sahibi ile uluslararası koruma statüsü sahibi kişiler, bu Kısımda yazılı iş ve işlemlerle ilgili olarak, ücretleri kendilerince karşılanması kaydıyla avukat tarafından temsil edilebilir.	Başvuru sahibi ile uluslararası koruma statüsü sahibi kişiler, bu kısımda yazılı iş ve işlemlerle ilgili olarak, ücretleri kendilerince karşılanmak kaydıyla avukat tarafından temsil edilebilir.
...bu Kısım kapsamındaki... 1136 sayılı Kanunun...	...bu kısım kapsamındaki... 1136 sayılı Kanun'un...
Kimlik belgelerinin şekil, içerik, geçerlilik	Kimlik belgelerinin şekil, içerik, geçerlilik

süresi ile uzatılmasına ilişkin usul ve esaslar Bakanlıkça düzenlenir.	süresi ile geçerlilik süresinin uzatılmasına ilişkin usul ve esaslar Bakanlıkça düzenlenir.
Mültecilere, valiliklerce Sözleşmede belirtilen seyahat belgesi düzenlenir.	Mültecilere, Sözleşmede belirtilen seyahat belgesi valiliklerce düzenlenir.
Şartlı mülteci ve ikincil koruma statüsü sahiplerinin seyahat belgesi talepleri 5682 sayılı Kanunun 18 inci maddesi çerçevesinde değerlendirilir.	Şartlı mültecilerin ve ikincil koruma statüsü sahiplerinin seyahat belgesi talepleri 5682 sayılı Kanun'un 18'inci maddesi çerçevesinde değerlendirilir.
84 üncü maddedeki hükümler...	84'üncü maddedeki hükümler...
...çıkış yaparsa ya da ölürse, uluslararası koruma statüsü sona erer.	...çıkış yaparsa ya da ölürse, kendisinin uluslararası koruma statüsü sona erer.
...statüsünün yeniden değerlendirildiği ve nedenleri yazılı olarak bildirildikten sonra,	...statüsünün yeniden değerlendirildiği ve bunun nedenleri yazılı olarak bildirildikten sonra,
...ilgiliye veya yasal temsilcisine ya da avukatına tebliğ edilir.	...ilgiliye, ilgilinin yasal temsilcisine ya da avukatına tebliğ edilir.
...hile, aldatma yoluyla...	...aldatma yoluyla...
...64 üncü madde çerçevesinde hariçte tutulması gerektiği anlaşılanların,	...64'üncü madde çerçevesinde hariç tutulması gerektiği anlaşılanların
Maddi gerekçelerini ve hukuki dayanaklarını içeren iptal kararı, ilgiliye veya yasal temsilcisine ya da avukatına tebliğ edilir.	Maddi gerekçeleri ve hukuki dayanakları içeren iptal kararı; ilgiliye, onun yasal temsilcisine ya da avukatına tebliğ edilir.
Başvuru sahibine, başvurusu reddedilen veya uluslararası	Başvuru yapan, başvurusu reddedilen veya uluslararası

koruma statüsü sahibi kişilere sağlanan hak ve imkânlar, Türk vatandaşlarına sağlanan hak ve imkânlardan fazla olacak şekilde yorumlanamaz.	koruma statüsü sahibi olan kişilere sağlanan hak ve imkânlar, Türk vatandaşlarına sağlanan hak ve imkânlardan fazla olamaz.
...veya başvurunun sadece tıbbi tedavi görmek amacıyla yapıldığı sonradan anlaşılanlar,	...veya sadece tıbbi tedavi görmek amacıyla başvuru yaptıkları sonradan anlaşılanlar,
Başvuru sahibi veya şartlı mülteci, uluslararası koruma başvurusu tarihinden altı ay sonra çalışma izni almak için başvurabilir.	Başvuru sahibi veya şartlı mülteci, uluslararası koruma başvurusu tarihinden en az altı ay sonra çalışma izni almak için başvurabilir.
...iş piyasasına erişimi, iş piyasasındaki...	...iş piyasasına erişimi; iş piyasasındaki...
Ancak, Türkiye’de üç yıl ikamet eden veya Türk vatandaşıyla evli olan ya da Türk vatandaşı çocuğu olan...	Ancak, Türkiye’de en az üç yıl ikamet etmiş olan, Türk vatandaşıyla evli olan ya da Türk vatandaşı çocuğu olan...
72 nci ve 79 uncu maddelerde... Maliye Bakanlığının uygun görüşü alınarak Bakanlığın belirleyeceği...	72 ve 79’uncu maddelerde... Maliye Bakanlığının uygun görüşü alınarak İçişleri Bakanlığının belirleyeceği...
...bu Kısımda yazılı...	...bu kısımda yazılı...
Genel Müdürlükçe kendisinden bu Kısım çerçevesinde istenilenleri yerine getirmekle, yükümlüdür.	Bu kısım çerçevesinde Genel Müdürlükçe kendisinden istenenleri yerine getirmekle yükümlüdür.
Bu Kısımda yazılı...	Bu kısımda yazılı...
Sınırlamaya ilişkin değerlendirme bireysel yapılır.	Sınırlamaya ilişkin değerlendirmeler, her bir kişi için ayrı ayrı yapılır.

Karar, ilgili kişiye veya yasal temsilcisine ya da avukatına yazılı olarak tebliğ edilir.	Karar; ilgili kişiye, onun yasal temsilcisine ya da avukatına yazılı olarak tebliğ edilir.
Bakanlık, bu Kısımda yazılı...	Bakanlık, bu kısımda yazılı...
...belgeleri inceleyebilir, birer örneğini alabilir.	...belgeleri inceleyebilir, bunların birer örneğini alabilir.
Genel Müdürlük, merkezleri; kamu kurum ve kuruluşlarıyla, Türkiye Kızılay Derneği ve göç alanında uzmanlığı bulunan kamu yararına çalışan derneklerle protokol yaparak işlettirebilir.	Genel Müdürlük; kamu kurum ve kuruluşları, Türkiye Kızılay Derneği, göç alanında uzmanlığı bulunan ve kamu yararına çalışan derneklerle protokol yaparak merkezleri işlettirebilir.
...sahibi kişiler ve aile üyeleri...	...sahibi kişiler ve onların aile üyeleri...
İmkânlar ölçüsünde merkezlerde kalan ailelerin bütünlüğü korunur.	Merkezlerde kalan ailelerin bütünlüğü, imkânlar ölçüsünde korunur.
Genel Müdürlük, ülkenin ekonomik ve mali imkânları ölçüsünde,	Genel Müdürlük, ülkenin ekonomik imkânları ölçüsünde,
Kamusal ve özel mal ve hizmetlerden yararlanma, eğitime ve ekonomik faaliyetlere erişim, sosyal ve kültürel iletişim, temel sağlık hizmeti alma gibi konularda kurslar, uzaktan eğitim ve benzeri sistemlerle tanıtım ve bilgilendirme etkinlikleri Genel Müdürlükçe kamu kurum ve kuruluşları ile sivil toplum kuruluşlarıyla da işbirliği yapılarak yaygınlaştırılır.	Kamusal ve özel mal ve hizmetlerden yararlanma, eğitime ve ekonomik faaliyetlere erişim, sosyal ve kültürel iletişim, temel sağlık hizmeti alma gibi konularda açılacak kurslar ile uzaktan eğitim ve benzeri sistemlerle gerçekleştirilecek tanıtım ve bilgilendirme etkinlikleri, Genel Müdürlükçe, kamu ve sivil toplum kurum ve kuruluşlarıyla

	işbirliği yapılarak yaygınlaştırılır.
Türkiye'ye girişi veya Türkiye'de kalışı hakkında...	Türkiye'ye giriş veya Türkiye'de kalışları hakkında...
Hakkında sınır dışı etme kararı...	Haklarında sınır dışı etme kararı...
Bu Kanunun uygulanmasıyla ilgili işlemlerin bildirim, nedenleriyle ilgili valiliğe veya Genel Müdürlüğe davet edilebilirler.	Bu Kanunun uygulanmasıyla ilgili işlemlerin bildirim dolayısıyla, ilgili valiliğe veya Genel Müdürlüğe davet edilebilirler.
...gerekli bildirimleri yapmakla, yükümlüdür.	...gerekli bildirimleri yapmakla yükümlüdür.
...hareketleri öncesi, hareketleri anı ve hareketleri sonrasında...	...hareketleri öncesi, hareketleri sırası ve hareketleri sonrasında...
...Bakanlık ve Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığınca müştereken...	...İçişleri ve Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlıklarınca müştereken...
...ilgilinin yabancı olduğu ve varsa özel durumları da dikkate alınarak...	...ilgilinin yabancı oluşu ve varsa özel durumları da dikkate alınarak...
Bu Kanunun uygulanmasına ilişkin idari yargıya başvurulması hâlinde, bir yerde birden fazla idare mahkemesinin bulunması hâlinde...	Bu Kanunun uygulanmasına ilişkin idari yargıya başvurulması, bir yerde birden fazla idare mahkemesinin bulunması hâllerinde...
5 inci maddeye aykırı şekilde, Türkiye'ye yasa dışı giren veya Türkiye'yi yasa dışı terk eden ya da buna teşebbüs eden yabancılar hakkında iki bin Türk Lirası,	5'inci maddeye aykırı şekilde, Türkiye'ye yasa dışı giren, Türkiye'yi yasa dışı terk eden ya da buna teşebbüs eden yabancılar hakkında iki bin Türk Lirası,

9 uncu maddenin...	9'uncu maddenin...
56 ncı maddenin...	56'ncı maddenin...
57 nci, 58 inci, 60 ıncı ve 68 inci maddeler...	57, 58, 60 ve 68'inci maddeler...
98 inci maddenin...	98'inci maddenin...
...onbin Türk Lirasına...	...on bin Türk Lirasına...
...bin Türk Lirası, idari para cezası uygulanır.	...bin Türk Lirası idari para cezası uygulanır.
...mülkiyetindeki gayrimenkulü kiralayanlara,	...kendi mülkiyetindeki gayrimenkulü yabancılara kiralayanlara,
...her bir yabancı sayısınca bin Türk Lirası idari para cezası...	...her bir yabancı sayısınca biner Türk Lirası idari para cezası...
Bakanlıkça bu Kanun kapsamında yürürlüğe konulan düzenlemelerde belirtilen yükümlülüklere uymayanlara Genel Müdürlük veya valilikler tarafından beşyüz Türk Lirasından onbin Türk Lirasına kadar idari para cezası verilebilir.	Bu Kanun kapsamında Bakanlıkça yürürlüğe konulan düzenlemelerde belirtilen yükümlülüklere uymayanlara Genel Müdürlük veya valilikler tarafından beş yüz Türk Lirasından on bin Türk Lirasına kadar idari para cezası verilebilir.
Geçici barınma merkezlerinin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla sınırlı olmak üzere...	Geçici barınma merkezlerinin ihtiyaçlarının karşılanmasıyla sınırlı olmak üzere...
...Yabancıların Türkiye'de İkamet ve Seyahatleri Hakkında Kanuna yapılmış olan atıflar,	...Yabancıların Türkiye'de İkamet ve Seyahatleri Hakkında Kanun'a yapılmış olan atıflar,
...sayılı Pasaport Kanununun 4 üncü, 6 ncı, 7 nci, 8 inci, 9 uncu, 10 uncu, 11 inci, 24 üncü, 25 inci, 26	...sayılı Pasaport Kanunu'nun 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 24, 25, 26, 28, 29, 32, 33, 35, 36, 38 ve ek 5'inci maddeleri, 5'inci maddesinin

ncı, 28 inci, 29 uncu, 32 nci, 33 üncü, 35 inci, 36 ncı, 38 inci ve ek 5 inci maddeleri, 5 inci maddesinin birinci ve ikinci fıkraları ile 34 üncü maddesinin...	birinci ve ikinci fıkraları ile 34'üncü maddesinin...
...sayılı Ceza Muhakemesi Kanununun 128 inci maddesinin...	...sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu'nun 128'inci maddesinin...
...bulunması, hallerinden birinin varlığı durumunda,	...bulunması hallerinden birinin varlığı durumunda,
Aksi takdirde, Maliye Bakanlığı tarafından soruşturma ve kovuşturma sonucu beklenmeksizin derhal tasfiye olunur.	Aksi takdirde, soruşturma ve kovuşturma sonucu beklenmeksizin Maliye Bakanlığı tarafından derhal tasfiye edilir.
...gerçekleşmesi halinde, satıştan elde edilen gelirden aracın muhafaza edilmesi ve satışı için gerekli olan bütün masraflar karşılandıktan sonra kalan miktar,...	...gerçekleşmesi hâlinde, aracın muhafazası ve satışı için gerekli olan bütün masraflar karşılandıktan sonra satıştan elde edilen gelirden kalan miktar,...
Devir nedeniyle yapılan işlemler, harçlardan, düzenlenen kâğıtlar damga vergisinden müstesnadır.	Devir nedeniyle yapılan işlemler, harçlardan; düzenlenen kâğıtlar, damga vergisinden müstesnadır.
Bu Kanunun uygulanmasında taşınır devri ile taşınmazların tahsisi ve benzeri hususlarda ortaya çıkabilecek sorunları gidermeye Bakan yetkilidir.	Bu Kanunun uygulanmasında taşınırların devri, taşınmazların tahsisi ve benzeri hususlarda ortaya çıkabilecek sorunları gidermeye Bakan yetkilidir.
Genel Müdürlüğün 2013 mali yılı harcamaları için gereken	Genel Müdürlüğün 2013 mali yılı harcamaları için gereken

ödenek ihtiyacı, 20/12/2012 tarihli ve 6363 sayılı 2013 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanununun 6 ncı maddesinin birinci fıkrasının (ç) bendine göre karşılanır.	ödenek ihtiyacı, 20/12/2012 tarihli ve 6363 sayılı 2013 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu'nun 6'ncı maddesinin birinci fıkrasının (ç) bendine göre karşılanır.
...6363 sayılı Kanundaki sınırlamalara tabi olmadan atama yapılabilir.	...6363 sayılı Kanun'daki sınırlamalara tabi olunmadan atama yapılabilir.
...118 inci maddenin ikinci fıkrasında belirtilen sayı sınırlamasına tabi olmaksızın...	...118'inci maddenin ikinci fıkrasında belirtilen sayı sınırlamasına tabi tutmaksızın...
...118 inci maddenin ikinci fıkrasında belirtilen sayı sınırlamasına tabi olmaksızın...	...118'inci maddenin ikinci fıkrasında belirtilen sayı sınırlamasına tabi tutmaksızın...
...uyarınca statü verilenlere bu Kanunda belirtilen...	...uyarınca kendilerine statü verilenlere bu Kanunda belirtilen...
Bu Kanunun yayımı tarihinden itibaren Üçüncü Kısımın yürürlüğe girdiği tarihe kadar, anılan Yönetmelik uyarınca statü verilenler ile...	Bu Kanunun yayımı tarihinden itibaren Üçüncü Kısımın yürürlüğe girdiği tarihe kadar, anılan Yönetmelik uyarınca kendilerine statü verilenler ile...
Bu Kanunun uygulanmasına ilişkin düzenlemeler yürürlüğe girinceye kadar mevcut düzenlemelerin bu Kanuna aykırı olmayan hükümlerinin uygulanmasına devam olunur.	Bu Kanunun uygulanmasına ilişkin düzenlemeler yürürlüğe girinceye kadar mevcut düzenlemelerin bu Kanuna aykırı olmayan hükümlerinin uygulanmasına devam edilir.
122 nci maddesi, 123 üncü maddesinin birinci, ikinci,	122'nci maddesi, 123'üncü maddesinin birinci, ikinci,

beşinci ve yedinci fıkraları ile 124 üncü maddesi hariç olmak üzere...	beşinci ve yedinci fıkraları ile 124'üncü maddesi hariç olmak üzere...
Diğer hükümleri yayımı tarihinden bir yıl sonra, yürürlüğe girer.	Diğer hükümleri yayımı tarihinden bir yıl sonra yürürlüğe girer.
6458 SAYILI KANUNA EK VE DEĞİŞİKLİK GETİREN MEVZUATIN VEYA ANAYASA MAHKEMESİ TARAFINDAN İPTAL EDİLEN HÜKÜMLERİN YÜRÜRLÜĞE GİRİŞ TARİHİNİ GÖSTERİR LİSTE	6458 SAYILI KANUN'A EK VE DEĞİŞİKLİK GETİREN MEVZUATIN VEYA KANUNUN ANAYASA MAHKEMESİ TARAFINDAN İPTAL EDİLEN HÜKÜMLERİNİN YÜRÜRLÜĞE GİRİŞ TARİHİNİ GÖSTERİR LİSTE
6458 Sayılı Kanunun Değişen veya İptal Edilen Maddeleri	6458 sayılı Kanun'un Değişen veya İptal Edilen Maddeleri
“YABANCILAR VE ULUSLARARASI KORUMA KANUNU”NDA YER ALAN HÂLİHAZIRDAKİ DİPNOTLARLA İLGİLİ ÖNEMLİ UYARI →	Dipnotların işaret ettiği Kanun maddeleri (metinleri) için yazım, noktalama ve ifade bakımlarından çeşitli düzeltme önerileri sunulmuş olduğundan mevcut dipnotlar geçerliliğini yitirmiş olup, bütün dipnotların “söz konusu düzeltme önerileri ışığında” kurum yetkililerince yeniden yazılması gerekmektedir.

Sonuç

Bir konuyu yanlış öğrenen kişi, öğrendiği yanlış doğru sanır. Doğru bildiği yanlış, yeri geldiğinde doğruya karşı savunur. Yanlış bilgi zihne iyice yerleştikten sonra kişiyi bunun doğrusuna inandırmak da zorlaşır.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.1-29.

Bu nedenle, bir işi yürütürken alanın uzmanlarıyla çalışmak veya onlara danışmak doğruya ulaşmanın en iyi yoludur.

Yazım ve noktalama hataları ile bozuk/bulanık ifadeler, anlatılmak istenen düşüncelerin anlaşılmasını zorlaştırır ya da farklı anlamların ortaya çıkmasına neden olur. Yazım kuralları, noktalama işaretleri ve Türkçenin cümle kuruluşu konuları ihmale gelmeyecek kadar önemlidir. Bunların bilinip uygulanması ifadelerdeki karışıklıkları ortadan kaldırır, verilmek istenen düşüncenin doğru anlaşılmasını sağlar. Hele resmî kurumların işleyişinde temel alınan ve bağlayıcılığı kesin olan kanun, yönetmelik, yönerge gibi dosyaların içeriğindeki yazım, noktalama ve ifade hataları bir an önce giderilmelidir. Buradaki hatalar, günlük hayatta insanların konuşmalarında yaptıkları hatalara benzemez. İnsanların konuşurken ya da bireysel bir dilekçe yazarken yapacakları hataların bedeli ile mevzuattaki hataların bedeli aynı ağırlıkta olmaz.

Bu tür çalışmaların, Türk dilcisi olarak hem şahsımın hem de meslektaşlarımın uzmanlık alanına girdiği bir gerçektir. Bu yazıdaki düzeltme önerilerinin dikkate alınıp ilgili Kanun'un bu yönde düzenlenmesi hem metindeki anlaşılmazlıkların önüne geçecek hem de başka kurumlardaki mevzuatların gözden geçirilmesine önayak olacaktır. Ülkemizdeki mevzuatlara bakıldığında yazım, noktalama ve ifade açılarından çeşitli sıkıntılarla karşılaşabilmektedir. Bu tür yanlışların resmî kurum yetkililerince fark edilmesini sağlamak adına bir yerden başlamak gerekmektedir. Bunun başlangıcı da bizim açımızdan bu Kanun oldu.

Bibliyografya

BÖLER, Tuncay (2021). Türkiye Türkçesi Söz Dizimi, 2.baskı, Kesit Yayınları: İstanbul.

ERGİN, Muharrem (1992). Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayınları: İstanbul.

KARAAĞAÇ, Günay (2013). Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.

PARLATIR, İsmail (2009). Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, 2.baskı, Yargı Yayınevi: Ankara.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.1-29.

Türk Dil Kurumu Cep Telefonu Uygulaması Sözlüğü (TDK Cep Sözlüğü).

Yazım Kılavuzu, Türk Dil Kurumu Yayınları, 27. Baskı, Ankara-2012.
<https://www.goc.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 22.02.2022)

<https://www.google.com/search?client=opera&q=türkçe+ingilizce+cümle+çeviri&sourceid=opera&ie=UTF-8&oe=UTF-8> (Türkçe - İngilizce Cümle Çeviri, Erişim Tarihi: 14.04.2023)

<https://www.google.com/search?q=türkçe+ingilizce%27ye+çevir> (Türkçe - İngilizce Çeviri, Erişim Tarihi: 25.07.2023)

<https://ilahiyatsempozyum.inonu.edu.tr/sayfa/cagri-metni6> (İslam ve Yorum VI “Göç”), (Erişim Tarihi: 24.03.2023)

<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6458.pdf> (Erişim Tarihi: 22.02.2022)

<https://www.ntv.com.tr/atasozleri/dilin-cirmi-kucuk-curmu-buyuk-866> (Erişim Tarihi: 24.07.2023)

<https://sozluk.gov.tr> (Erişim Tarihi: 26.09.2022 / 24-25.07.2023)

<https://www.trthaber.com/haber/gundem/iletisim-baskanligindan-hello-turkiye-kampanyasi-644812.html> (Erişim Tarihi: 12.04.2023)

<https://www.tdk.gov.tr/kategori/icerik/yazim-kurallari/> (Erişim Tarihi: 25.07.2023)

TRT Radyo Programı “Kelimelerin Dünyasına Yolculuk”, Konuşmacı: Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın.

TÜRKİYE’DE ÇOK PARTİLİ SİYASİ HAYATIN ÇOK PARTİLİ SİYASETÇİSİ FETHİ ÇELİKBAŞ (1912-2009)

Ramazan BAŞ*

Özet

1912’de Burdur’da doğan Fethi Çelikbaş’ın aile kökleri, 1735’ten itibaren Burdur’da siyaseten etkin olmuş Çelik Paşalar sülalesindedir. Çelik Paşalar sülalesi 18. ve 19. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin birçok yerinde siyasetin içinde bulunmuş, hatta mahiyetlerinden iki de sadrazam çıkarmıştır. 20. yüzyılda Cumhuriyet Döneminde, sülalenin siyasetçi çıkarma geleneğini Fethi Çelikbaş devam ettirmiştir. Fethi Bey Türkiye’de Çok Partili Dönemin başlangıcı olan 1946 yılından, vefatından üç yıl öncesi olan 2006 yılına kadar hep siyasetin içinde bulunmuştur. Bu uzun süreçte altı defa bakanlık, yedi dönem milletvekilliği, altı yıl cumhuriyet senatörlüğü yapmıştır. Demokrat Parti, Hürriyet Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi, Cumhuriyetçi Güven Partisi, Anavatan Partisinde yer almış, bu partilerin bazılarının kuruluş sürecinde rol oynamış, hemen hepsinin yönetim kadrosu içinde bulunmuştur. Fethi Çelikbaş Türkiye’de Çok Partili Dönemin önemli siyasi olaylarının hep içerisinde yer almıştır. Liberal bir dünya görüşüne sahip Fethi Bey, 1989’da Cumhurbaşkanı adayı da olmuştur. Aktif siyaseti bıraktığı 1991 yılından sonra Encümen-i Daniş adlı düşünce topluluğuna üye olmuş ve on yıl başkanlığını yapmıştır. Fethi Çelikbaş’ın siyasi hayatı oldukça aktif geçmiş ve siyasette devamlılığı vardır. Dolayısıyla onun siyasi faaliyetlerinin takibi bir anlamda Türkiye’de Çok Partili Dönemin de takibi olmuştur. Bu noktalardan hareketle bu

* Dr. Ramazan Baş, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi, Mail: benramazanbas@hotmail.com, Orcid: 0000 0002 7425 9707.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 31-72.

araştırmada Fethi Çelikbaş'ın siyasi faaliyetlerini ortaya koyup irdeleyerek, Türkiye'nin yakın dönem tarihine katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fethi Çelikbaş, Çok Partili Dönem, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Siyasi Partiler, Burdur.

MULTI-PARTY POLITICIAN OF MULTI-PARTY-POLITICAL LIFE IN TURKEY FETHİ ÇELİKBAŞ (1912-2009)

Abstract

Fethi Çelikbaş was born in Burdur in 1912, and his family roots can be traced back to the Çelik Paşalar lineage, which had been politically influential in Burdur since 1735. The Çelik Paşalar family played a significant role in politics in various regions of the Ottoman Empire during the 18th and 19th centuries, and even produced two grand viziers. In the 20th century, during the Republican era, Fethi Çelikbaş continued the tradition of producing politicians within the family. He actively participated in politics from 1946, which marked the beginning of the Multi-Party Period in Turkey, until three years before his passing in 2006. Throughout this extended period, Fethi Çelikbaş held six ministerial positions, served as a member of parliament for seven terms, and spent six years as a senator in the Turkish Republic. He was affiliated with several political parties, including the Democratic Party, Liberty Party, Republican People's Party, Republican Trust Party, and Motherland Party. He played a role in the establishment of some of these parties and held positions within their leadership. Fethi Çelikbaş actively took part in many significant political events during Turkey's Multi-Party Period. He had a liberal worldview and even ran as a presidential candidate in 1989. After retiring from active politics in 1991, he became a member of the think tank "Encümen-i Daniş" and served as its chairman for ten years. Fethi Çelikbaş's political career was both active and continuous, making his political activities a reflection of Turkey's Multi-Party

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 31-72.

Period. Therefore, this research aims to shed light on and analyze Fethi Çelikbaş's political activities, contributing to the recent history of Turkey.

Keywords: Fethi Çelikbaş, Multi-Party Period, Grand National Assembly of Turkey, Political Parties, Burdur.

Giriş

28 Mart 1912’de Burdur’da doğan Fethi Bey’in,¹ aile kökleri Çelik Paşalar sülalesi gibi köklü bir sülaleye mensuptur. 1735’ten itibaren Burdur’da isimleri duyulmaya başlamış Çelik Paşalar, 1748’den sonra Konya, Isparta, Antalya, İstanbul’a dağılmış, Osmanlı’nın çeşitli yerlerinde vali, mutasarrıf ve mütesellim gibi devlet görevlerinde bulunmuştur.² Çelik Paşalar sülalesinin en tanınmış kişisi ise Teke ve Hamid Sancağı mutasarrıfı Çelik Mehmed Paşa’dır.³ Kendisine Ocak 1744’te vezirlik verilmiş ve Konya Valisi olmuştur. Ailesi hakkında fazla bilgi bulunmamakla beraber aslen Burdurlu olduğu anlaşılan Çelik Mehmed Paşa, Polad Paşa’nın oğludur. Kendisine muhtemelen babasının lakabı olan Polad (veya Pulad) kelimesinin Türkçe karşılığı olan “Çelik” lakabı verilmiştir. Çelik Mehmed Paşa, Konya, Diyarbakir, Van, Karahisâr-ı Sâhib, Trabzon, Rakka, Aydın, Eğriboz, İçil, Adana, Trablusşam ve Şam gibi birçok yerde görev yapmış,

¹ Avni Doğan, “Yurtta Olup Bitenler”, Akis, 3 Kasım 1959, s.13.

² Hayati Kuzucu, “Burdur Tarihinin Son 265 Yılından Bir Kesit Çelik Paşalar ve 1840 Burdur İhtilali”, <http://www.burdurtarihi.com/celik.pdf>, son erişim tarihi: 19.10.2022, s. 1.

³ Böcüzade Süleyman Sami, *Isparta Tarihi*, (Haz: Hasan Babacan), Isparta İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Isparta, 2012, s. 21.

1765'te Konya'da vefat etmiştir.⁴ Çelik Mehmed Paşa 1300'de yapılmış ve Burdur'un sembollerinden olan Ulu Cami, harabeye dönmüşken, 1749'da yeniden yaptırmış ve günümüze ulaşmasını sağlamıştır.⁵

Anlaşıldığı üzere Çelik Paşalar kendilerinden söz ettirmiş büyük bir sülaledir. Hatta mahiyetlerinden iki de sadrazam çıkarmıştır. Bunlardan ilki Burdurlu Çelik Mehmed Paşa'nın mahiyetinde yetişmiş olan, hazinedarı ve daha sonra paşanın vezirliği sırasında kapı kethüdası Hacı Mustafa Ağa'nın oğlu Halil Hamid Paşa'dır.⁶ Uzunçarşılı'ya göre, 18. yüzyılda yetişmiş Osmanlı sadrazamları arasında ıslahat ve yenilik yapmak isteyenlerin en ileri gelenlerinden biri hatta birincisidir. Halil Hamid Paşa serbest düşünceli ve taassuptan uzak bir devlet adamıydı.⁷ Halil Hamid Paşa, 1. Abdülhamid tarafından 1785'te idam edilmiştir.⁸ 18. yüzyılda Burdur eğitim yatırımlarının artmasıyla bir eğitim kenti kimliği kazanmış,⁹ Halil Hamid Paşa'da Burdur'a bir medrese ile kütüphane bırakarak bu duruma katkı sağlamıştır. Halil Hamid Paşa'dan sonra sülalenin mahiyetinden çıkmış diğer sadrazam, Çelik Mehmed Paşa'nın kölelerinden olan Hazinedar Şahin Ali Paşa olmuştur.¹⁰

⁴ Bayram Ürekli-Alpay Bizirlik, "Karaman Valisi Mehmet Çelik Paşa'nın Terekesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/1, 1994, s. 175.

⁵ Zafer Gölen, "Burdur Kent Tarihi", *Sosyal ve İnsani Bilimler*, (Ed: Hacer Arslan Kalay), İvpe Yayınevi, Çetine /Karadağ, 2021, s. 181.

⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sadrazam Halil Hamid Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, C. V, 1936, s. 215.

⁷ İ. H. Uzunçarşılı, "Sadrazam Halil Hamid Paşa", s. 246.

⁸ H. Kuzucu, "Burdur Tarihinin Son 265 Yılından Bir Kesit Çelik Paşalar ve 1840 Burdur İhtilali", s. 10.

⁹ Z. Gölen, "Burdur Kent Tarihi", s. 181.

¹⁰ H. Kuzucu, "Burdur Tarihinin Son 265 Yılından Bir Kesit Çelik Paşalar ve 1840 Burdur İhtilali", s. 10-11.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 31-72.

19. yüzyılda Çelik Paşalar sülalesinin en son karizmatik kişisi Burdur'da Baki Bey olarak tanınan Fethi Çelikbaş'ın da dedesi olan Abdülbaki Bey'dir. Abdülbaki Bey Burdur'un 1871'de yeniden sancak olabilmesi için mücadele vermiş, 1890 tarihinde vefat etmiştir. Abdülbaki Bey'in oğlu İbrahim Baki Bey de Fethi Çelikbaş'ın babasıdır.¹¹

Fethi Bey'in aile kökleri bahsedildiği gibi Anadolu'da önemli izler bırakmış, köklü bir sülaledir. Sülale birçok yerde ve değişik görevlerde devlet adamları çıkarmıştır. Ancak 18. yüzyılın en önemli vezirlerinden biri olan Çelik Mehmed Paşa'dan sonra onun kadar önemli bir devlet adamı bir daha çıkaramamıştır. Yine 18. yüzyılda mahiyetlerinden Halil Hamid Paşa ve Hazinedar Şahin Ali Paşa gibi iki sadrazam çıkarmalarına rağmen, daha sonraları mahiyetlerinden böyle önemli devlet adamları da çıkmamıştır. Fakat sülalenin devlet adamı çıkarma geleneği Cumhuriyet'in ilanı sonrası çok partili hayata geçiş ile birlikte Fethi Çelikbaş devam ettirmiştir.

1912 doğumlu Fethi Bey, 1919'da Burdur'un Karasenir Mahallesi'nde başladığı eğitimine İstanbul'da devam etmiş, 1934'te Galatasaray Lisesi'nden mezun olmuştur. Öğrenciliği sırasında Galatasaray futbol takımında da oynamıştır. 1934'te başladığı Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden 1937'de mezun olmuştur. Hukuk Fakültesinde okurken bir yandan da İktisat ve Ticaret Vekâletinde memur olarak çalışmıştır. Fakülte bittiğinde Türk Ofise memur olarak girmiştir.¹²

1939'da Siyasal Bilgiler Okulu'nda asistan olmuş, 1941'de de aynı okulda doçentliğe atanmıştır. 1947'de iktisadi ve mali ilimler grubu

¹¹ Kuzucu, "Burdur Tarihinin Son 265 Yılından Bir Kesit Çelik Paşalar ve 1840 Burdur İhtilali", s. 14.

¹² A. Doğan, "Yurtta Olup Bitenler", s. 13.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 31-72.

profesörlüğüne yükselmiştir.¹³ Ardından Siyasal Bilgiler Okulu Müdürü görevine getirilmiştir. Okul fakülteye dönüşünce Siyasal Bilimler Fakültesi'nin ilk dekanı Çelikbaş seçilmiştir.¹⁴

İyi bir eğitim alan Fethi Bey, çevresinde entelektüel bir kişi olarak bilinmiştir. Dönemin uluslararası düşünürlerini tanımış, özellikle Fransız siyaset kuramcılarını iyi etüt etmiştir. Dönemine göre oldukça liberal bir dünya görüşüne sahiptir. Fethi Bey bu teorik bilgi birikimini pratiğe dökmek ve Türkiye'nin meselelerine çözüm üretmek için, Çok Partili Dönemin başlaması ile birlikte Demokrat Parti'den siyasete girmiştir.¹⁵

Demokrat Parti Dönemi (1946 - 15.10.1955)

Türkiye'de II. Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında İnönü'nün de isteğiyle Türkiye'de Tek Parti Dönemi sona ermiş ve birçok parti kurulmaya başlamıştır. Döneme damgasını vuracak olan parti, 7 Ocak 1946'da kurulan Demokrat Parti (DP) olmuştur. DP'nin kurulmasından sonra Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), 1947'de yapılması gereken seçimi, baskın bir seçim yapmak için öne almıştır. 21 Temmuz 1946 seçimleri DP adına birçok olumsuzluklar taşımıştır. Örneğin, 465 milletvekilliği için sadece 273 aday gösterebilmiştir.¹⁶ Bu 273 adaydan biri Fethi Bey olmuştur.

¹³ Rukiye Çetin, *Burdur Milletvekili Fethi Çelikbaş'ın Demokrat Parti Dönemi Meclis Faaliyetleri*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2019, s. 8.

¹⁴ Ali Çankaya, *Mülkiye Târîhi Ve Mülkiyeliler*, C. 8, Mars Matbaası, Ankara, 1970-1971, s. 251.

¹⁵ H. Kuzucu, "Burdur Tarihinin Son 265 Yılından Bir Kesit Çelik Paşalar ve 1840 Burdur İhtilali", s. 15.

¹⁶ Ramazan Baş, "İstisnai Bir Seçim Sonucu: Sözlü ve Yazılı Tarih Işığında 1957 Seçimlerinde Burdur", *Sözlü Tarih Dergisi*, II/1, Mart 2019, s. 16.

Fethi Bey 21 Temmuz 1946 seçimlerinde memleketi Burdur'dan DP'nin adayı olmuştur.¹⁷ Fethi Bey DP'den aday olma nedenini şöyle açıklamıştır: “İktisat profesörü olduğum için sanayi yatırımlarının Türkiye'yi kurtaracağına inanırdım. Biz çiftlik sahibiyiz, ama çiftlik para kazandırmaz. Sanayi para kazandırır bu nedenle sanayiye önemserdim. Ben özel sektör taraftarıydım. Halk Partisi devletçiydi.” Fethi Bey, Burdur'dan üç mebusun seçileceği 1946 seçimlerinde seçilememiştir. Bu durum için ise şöyle demiştir: “Akşam yatarken merkezden gelen oylarda ezici çoğunluktayım. Babam sabah geldi 'sen seçildin' dedi ama baktık ki tercihli oylar yüzünden seçilememişiz”.¹⁸ Ancak 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan genel seçimlerde DP listesinden Burdur milletvekili seçilerek TBMM'ye girmiştir.¹⁹ 14 Mayıs 1950 seçimlerinden DP büyük bir zafer kazanmış, 27 yıllık CHP iktidarı sona ermiş, Türk demokrasi tarihinin bu önemli olayının içinde Fethi Bey'de yer almıştır.

Fethi Bey o yıllarda çevresinde ve Türk kamuoyunda Atatürk inkılâplarına bağlı biri olarak tanınmıştır. Örneğin 23 Şubat 1952'de Türk basını Atatürk inkılâplarını korumak amacıyla, Devrim Ocakları adında bütün partilerden oluşan bir derneğin kurulacağını duyurmuştur. Bu dernekte Millet Partisi'nden Hikmet Bayur, CHP'den Yavuz Abadan ve Behçet Kemal Çağlar'ın isimleri varken, DP'den Fethi Çelikbaş'ın ismi üzerinde ısrarla durulmuştur.²⁰ Başlangıçta DP içerisinde de Fethi Bey genç, dinamik, sempatik ve partinin itimadını kazanmış, biri olarak görülmüştür.²¹

¹⁷ Metin Toker, “Tek Partiden Çok Partiye”, Milliyet, 29 Mart 1970, s. 7.

¹⁸ Recep Yeter, “37 sene vekillik=iki daire”, Yeni Şafak, 24 Haziran 2007, s. 7.

¹⁹ BCA (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), 030.10.00.00/77.512.5, 26.05.1950.

²⁰ “Devrim Ocakları kuruluyor”, Cumhuriyet, 23 Şubat 1952, s. 1.

²¹ “Dün 5 Vekâlete Tayinler Yapıldı”, Milliyet, 9 Nisan 1953, s. 1.

1953'ün Nisan ayında Başbakan Menderes Fethi Beyi çağırması; “*Seni Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı yapıyorum*” demiş, Fethi Bey’de “*Baş üstüne beyefendi ülkemin hizmetindeyim*” diyerek kabul etmiştir.²² Böylece 8 Nisan 1953’te Başbakan Yardımcısı ve Devlet Bakanı olarak kabinede yer almıştır.²³ Arkasından 28 Mayıs 1953’te de Ekonomi ve Ticaret Bakanı olmuştur.²⁴ İkinci Menderes Hükümeti 17 Mayıs 1954’te sona erene kadar bu görevi yürütmüştür.

Liberal ekonomiyi savunan Fethi Bey, Ekonomi ve Ticaret Bakanı görevindeyken yabancı sermayenin Türkiye’ye gelmesi için uğraşmış, bunun için çok tartışılan, *18 Ocak 1954’te 6224 Sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanununu* çıkartmıştır.²⁵ Bu kanun dünyanın o zamanki en liberal yabancı sermaye teşvik kanunudur.²⁶

DP iktidarının ilk dört yılı iyi geçmişti. Büyük bir özgüvenle girdiği 2 Mayıs 1954 seçimlerinde, %57’lik bir oy, buna karşılık 503 milletvekilliği kazandı. CHP ise sadece 31 milletvekilliği kazanmıştı.²⁷ Çelikbaş 2 Mayıs 1954 seçimlerinde yine DP’den Burdur milletvekili adayı olmuş ve tekrar milletvekili seçilmişti.²⁸ Seçimden büyük bir zaferle çıkan Menderes, yeni hükümeti 17 Mayıs 1954’te kurmuş, Çelikbaş bu hükümette de İşletmeler Bakanı olarak yer almıştır.²⁹

²² Yavuz Donat, “Fethi Çelikbaş...Canlı Tarih”, https://www.sabah.com.tr/yazarlar/donat/2005/03/04/fethi_celikbas_canli_tar ih, son erişim tarihi: 05.11.2022.

²³ Kâzım Öztürk, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları*, Ak Yayınları, Ankara, 1968, s. 369.

²⁴ K. Öztürk, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları*, s. 369.

²⁵ *TBMM Tutanak Dergisi (TD)*, D. 9, C. 27, B. 30, 18.01.1954, s. 241.

²⁶ Rıdvan Karluk, *Cumhuriyet’in İlanından Günümüze Türkiye Ekonomisi’nde Yapısal Dönüşüm*, Beta Yayınları, İstanbul, 2005, s. 560.

²⁷ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, Hil Yayınları, İstanbul, 2015, s. 67.

²⁸ BCA, 030.10.00.00/78.516.17, 06.05.1954.

²⁹ T.C. Başbakanlık O ve M Daire Başkanlığı, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri 1923-1960*, C. 1, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1978, s. 32.

Başbakan Menderes de bu büyük seçim zaferi sonrası tek adam görüntüsü belirdi. Aydınların iki kalesi olan basın ve üniversiteleri önemsememeye başladı. Kısa sürede ikisinden de uzaklaştı. Bunun parti içindeki sonuçları ise ağır olmuştur. DP'deki Fethi Çelikbaş, Feridun Ergin ve Turan Güneş gibi liberal akademisyenler, bu durum karşısında partiden soğumaya başladı.³⁰ Menderes için her şey yolunda giderken 6 Aralık 1954'te kabineden bir istifa geldi. Bu istifa, İşletmeler Bakanı Fethi Çelikbaş'ın istifasıdır.³¹ Aslında bir süreden beri Çelikbaş ile Menderes arasında bir soğukluk vardı. Kömür ve şeker meselelerinde farklı düşünceleri bu soğukluğu arttırmıştı.³² Çelikbaş istifasından hemen sonra Burdur ve ilçelerini dolaşmış, istifasına rağmen memleketinde coşkuyla karşılanmıştı.³³

1955 yılı içerisinde DP içindeki muhalefet Fethi Çelikbaş'ın etrafında belirginleşmeye başlamıştı. Bu muhalefeti birleştiren konu, gazetecilerin iddialarını mahkemede *ispat hakkı* verecek şekilde bir basın kanunu değişikliğini savunmaları olmuştu.³⁴ Çelikbaş, İşletmeler Bakanı görevinden istifa ettikten sonra, arkadaşları ile ispat hakkını sağlayıcı bir kanun teklifi hazırladıkları basında yer almıştı.³⁵ İspat Hakkı meselesi, iddianın ispatına dair var olan kısıtlamaların kaldırılması ve başta gazeteciler olmak üzere iddialarını ispatlama hakkının verilmesidir. İspat Hakkı 1954 genel seçimlerinden sonra başta Mükerrerem Sarol olmak üzere bakanlara dair iddiaların ispat edilebilmesi için istenmiştir. İşte bu demokratik talebin karşılanması için Fethi Çelikbaş ve on arkadaşı bir önerge vermiştir. İspat Hakkı

³⁰ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, s. 68.

³¹ “İşletmeler Vekili Fethi Çelikbaş istifa etti, yerine Samed Ağaoğlu getirildi”, *Cumhuriyet*, 7 Aralık 1954, s. 1.

³² Ekrem Alican, *Günlükler 1954-1956*, (Haz: Binnur Mörel Büyükertan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022, s. 52.

³³ R. Baş, “İstisnai Bir Seçim Sonucu: Sözlü ve Yazılı Tarih Işığında 1957 Seçimlerinde Burdur”, s. 19.

³⁴ F. Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, s. 102.

³⁵ E. Alican, *Günlükler 1954-1956*, s. 64.

meselesi 10 Mayıs 1955'te DP Meclis Grubunda da tartışılmış, Menderes bu durumdan hiç hoşlanmamış, “*Fethi Çelikbaş'ın hizip yapıp yapmadığı konusunda bilgisi olmadığı*”, şeklinde bir ifade dahi sarf etmiştir.³⁶ İspatçılar olarak adlandırılan Çelikbaş ve arkadaşları tüm baskılara rağmen tekliflerini geri çekmemiş, parti içerisinde direnmiştir. Durum böyle olunca bu kişiler partiden koparılmaya çalışılmıştır. Örneğin Ekim 1955'te Fevzi Lütüfi Karaosmanoğlu ve Çelikbaş Genel Kurul dışında bırakılmıştır.³⁷

Sonuç olarak İspat Hakkı meselesi 15 Ekim 1955'te aralarında Fethi Çelikbaş'ın da bulunduğu on milletvekilinin istifası, dokuz milletvekilinin partiden ihracı ile sonuçlandı. Bu milletvekillerinin hepsine, *19'lar* denilmekteydi.³⁸ Fethi Çelikbaş 1946'da girdiği DP'den 15 Ekim 1955'te ayrılmış, onun DP dönemi sona ermiştir. Liberal bir dünya görüşüne sahip Fethi Bey'i, Menderes'in tek adamlığa giden tutumu ve demokrasinin olmazsa olmazlarından basın özgürlüğü kısıtlaması DP'den koparmıştır.

Hürriyet Partisi Dönemi (20.12.1955- 24.11.1958)

DP'den kopan 19 milletvekili birlikte hareket etmiş ve bundan sonrası için kararları yeni bir siyasi parti kurmak olmuştur. Fethi Bey DP'den istifasından kısa bir süre sonra 11 Kasım 1955'te seçim bölgesi Burdur'a gelmiş, kurulacak olan yeni parti için hazırlıklara

³⁶ Selma Göktürk Çetinkaya, “Basına İspat Hakkı Tanınması Meselesi ve Muhalif Duruş”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXV/1, 2020, s. 143-144.

³⁷ S. G. Çetinkaya, “Basına İspat Hakkı Tanınması Meselesi ve Muhalif Duruş” s. 147.

³⁸ “DP'deki hâdiselerin dün gece vardığı netice”, *Cumhuriyet*, 16 Ekim 1955, s. 1.

başlamıştır.³⁹ Yeni parti 20 Aralık 1955'te Hürriyet Partisi (HP) adı ile resmen kuruldu. Fethi Çelikbaş'ta 33 kurucu üye arasındaydı.⁴⁰ Partinin genel başkanı Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu oldu. HP'de genel başkanlık klasik anlayıştan farklı bir algıydı. Zira karizmatik liderlik anlayışı yoktu. Genel başkanın çok fazla ayrıcalıkları da yoktu. Partide ancak herkes kadar söz hakkı vardı.⁴¹ Bu durum Türk demokrasisinde nadir karşılaşılabilecek bir liderlik anlayışıdır.

HP 1956 yılının ilk günlerinden itibaren il örgütlerini oluşturmaya başladı. 20 Kasım 1956'da Fethi Bey partinin Grup Başkanı seçildi.⁴² Bundan sonra Fethi Bey, Meclis'te eski dava arkadaşı Menderes'i yoğun şekilde eleştirdi. Örneğin 25 Şubat 1957'de, *Basın Kanunu, Toplantı Kanunu* gibi antidemokratik olarak gördüğü kanunlar ve uygulamalar nedeniyle, Menderes'e 4'lü Takriri hatırlatmış ve şöyle demiştir: *Memleketimizde demokrat hareketlerinin başladığı vakit, 4'lü takrirden Anayasamızın tam manasıyla tabiki hususu, Birleşmiş Milletler anlaşmasıyla yüklendiğimiz vecibelerin bir icabı olduğu söylenmekte idi.*⁴³ Menderes hemen arkasından kendisine cevap vermiş ve Meclis kürsüsünde Fethi Bey'in bir takım sözleri için; "*Çapraşık ve sapık bir ruh halinin ifadesidir*"⁴⁴ deyince Meclis karışmış, Menderes kürsüden inerek HP grubunun üzerine yürümüştür.⁴⁵

Aynı dönem Fethi Çelikbaş seçim bölgesi Burdur'da da birçok sıkıntı ile karşılaşmıştır. 1956'nın Eylül ayında Burdur Belediye

³⁹ "19'lar ayın on beşinde Ankara'da toplanıyor", Cumhuriyet, 12 Kasım 1955, s. 1,3.

⁴⁰ "Hürriyet Partisi dün 16'da resmen kuruldu", Cumhuriyet, 21 Aralık 1955, s. 1, 3.

⁴¹ R. Baş, "İstisnai Bir Seçim Sonucu: Sözlü ve Yazılı Tarih Işığında 1957 Seçimlerinde Burdur", s. 20.

⁴² Ekrem Alican, *Günlükler 1956-1966*, (Haz: Binnur Mörel Büyükertan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021, s. 19.

⁴³ TBMM TD, D. 10, C. 17, B. 46, 25.02.1957, s. 817.

⁴⁴ TBMM TD, D. 10, C. 17, B. 46, 25.02.1957, s. 818.

⁴⁵ Alican, *Günlükler 1956-1966*, s. 31-32.

Meclisi, HP'li Fahri Kayaalp'i Burdur Belediye Başkanı olarak seçmiş, fakat İçişleri Bakanlığı, HP'li Fahri Kayaalp'in Belediye Başkanlığını onaylamamıştı. İçişleri Bakanlığı Kayaalp'in yerine seçilemeyen DP'li Ömer Koyutürk'ü tayin etti. Yine 18 Mayıs 1957'de Fethi Çelikbaş'ın otomobili, Burdur'un Hacılar Köyü yakınlarında kimliği belirsiz kişiler tarafından taşlandı. Bir başka örnek 27 Mayıs 1957'de Çelikbaş Burdur'a geldiğinde, partilileri tarafından karşılanması emniyet tarafından, *Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Kanununa* aykırı olarak görüldü ve karşılayanlar hakkında işlem yapılarak mahkemeye sevk edildi.⁴⁶ Fethi Bey benzer birçok engel ve zorluğa rağmen mücadelesine devam etmiş, geri adım atmamıştır.

1957 yılı boyunca Fethi Bey ve arkadaşları Türkiye'nin tek parti ve tek kişi yönetimine sürüklendiğini, bunun bir rejim davası olduğunu ifade ederek, bütün partileri Menderes'e karşı iş birliğine davet etti. Bu iş birliği daveti diğer muhalefet partilerinden karşılık gördü. 4 Eylül 1957'de CHP, HP ve Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) ortak bir bildiri yayımlayarak işbirliğini resmileştirdi. Fakat bundan bir hafta sonra DP, 11 Eylül'de bir yasa ile seçimlerde ortak liste yapılmasını yasakladı.⁴⁷ Yine aynı gün DP erken seçim kararı da aldı. Seçimler 46 gün sonra, 27 Ekim 1957'de yapılması karara bağlandı.⁴⁸ DP bu antidemokratik uygulamaları ile amacına ulaşmıştı. Zira muhalefet ne işbirliği yapabilmiş, ne de HP güçlenip, kendini halka anlatabilmişti. Sonuçta birçok engelle Fethi Çelikbaş'ı HP erken seçime girdi.

Fethi Çelikbaş bu seçimde yine memleketi Burdur'dan aday olmuştu.⁴⁹ 27 Ekim 1957 seçim sonuçlarına göre DP %48,6'lık oy oranı ile 424 milletvekili kazandı. CHP %41,4 oy oranına sahip olmasına

⁴⁶ R. Baş, "İstisnai Bir Seçim Sonucu: Sözlü ve Yazılı Tarih Işığında 1957 Seçimlerinde Burdur", s. 22-24.

⁴⁷ "İşbirliği Önleyici Tasarı Dün Kanunlaştı", *Ulus*, 12 Ekim 1957, s. 1.

⁴⁸ "Meclis Seçimi Yenileme Kararı Verdi", *Zafer*, 12 Ekim 1957, s. 1.

⁴⁹ "Burdur İl Seçim Kurulu Başkanlığından", *Burdurun Sesi*, 14 Ekim 1957, s. 3.

rağmen sadece 178 milletvekili çıkarabildi. CMP %6,5'lik oy oranı ile 4 milletvekili kazandı. HP içinse durum tam bir hayal kırıklığıydı. Sadece %3,5 oy almış ve 4 milletvekili çıkarabilmişti.⁵⁰ Tek bir ilde, elikbaş'ın seçim bölgesi Burdur'da, başarılı olmuş ve Burdur'daki dört milletvekilliğini de kazanmıştı. Böylece elikbaş ilginç bir şekilde yeniden seçilmişti.⁵¹ Seçimlerden sonra HP'de oluşan karamsar atmosfer için, partinin önemli isimlerinden Ekrem Alican günlüğüne şu notu düşmüş: *“Bizim partide umumiyetle bezgin bir hava esmekte ise de bir kısım arkadaşlar maneviyatı takviyeye çalışıyorlar. Bu mevzuda en iyimser gözükeler Emin Paksüt'le Fethi elikbaş.”*⁵²

Seçim hezimetini sonrası Karaosmanoğlu HP genel başkanlığından ayrılmak istemiştir. Ekrem Alican'ın genel başkan olması istenmişse de o kabul etmemiş ve genel başkanlık için elikbaş'ı önermiştir. Fakat yapılan tartışmalar sonrasında Karaosmanoğlu'nun devam etmesi kararına varılmıştır. Bu arada DP'nin 15'ten az mebusu olan partilere grup teşkil etme hakkının tanınmaması gibi Meclis iç nizamnamesinde bir değişikliğe gitme çabasında olduğu duyulmuştur.⁵³ Meclis iç tüzüğünün değiştirilmesi ile bir partinin grup kurabilmek için en az 20 milletvekiline sahip olması gerekmiştir. Bu durum HP'nin grup kuramaması yani Meclis kürsüsüne kolay kolay çıkamaması demektir. Fethi elikbaş artık kürsüde Menderes'i eleştiremeyecektir.⁵⁴ Bunun üzerine elikbaş, HP'nin CHP'ye katılması fikrini ortaya atmıştır. Bu konu 1958'de HP'de gündem olmuş ve tartışılmıştır.⁵⁵

HP 1958 yılı içerisinde güç kaybetmeye devam etmiş, güç kaybına çözümler için parti içinde çeşitli tartışmalar yaşanmış ve en son Fethi

⁵⁰ TÜİK, *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2021*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012, s. 25.

⁵¹ “Burdur'da Oyların Dağılışı, Milliyet, 31 Ekim 1957, s. 5.

⁵² E. Alican, *Günlükler 1956-1966*, s. 55.

⁵³ E. Alican, *Günlükler 1956-1966*, s. 61.

⁵⁴ Bu durum için bkz. Y. Donat, “Fethi elikbaş...Canlı Tarih”.

⁵⁵ E. Alican, *Günlükler 1956-1966*, s. 61.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 31-72.

Bey'in önerdiği CHP ile birleşme kararına varılmıştır.⁵⁶ HP 24 Kasım 1958'de olağanüstü kongrede kendi kendini feshederek, CHP ile birleşme kararı aldı.⁵⁷ Böylece Fethi Bey siyasi hayatındaki üçüncü partisi CHP'ye geçmiş oldu.

Türk siyasi tarihinde HP birçok acıdan farklı özelliklere sahip ilginç bir parti olmuştur. Siyasi ömrü üç yıl gibi oldukça kısa sürmüş, iktidara gelememiştir. Fakat savunduğu fikirlerin birçoğunun üç yıl sonra 1961 Anayasasında yer almış olması dikkat çeken bir durumdur. Bunlara örnek verecek olursak; nispi seçim sistemi, iki meclisli sistem, anayasa mahkemesi, üniversite özerkliği, basın özgürlüğü, sendika kurabilme özgürlüğü ve sendikaların federasyon ve de konfederasyon kurabilmesi ilk akla gelenlerdir.⁵⁸ Yine Fethi Bey ve arkadaşlarını DP'den koparan ispat hakkı da 1961 Anayasasında yer alacaktır. Sonuç olarak Fethi Bey Türk siyasi hayatında bahsedildiği gibi birçok açıdan farklı bir parti olan, HP'nin kurulmasında etkin rol oynamış, partinin aktif ve önde gelen isimlerinden biri olmuştur. 1957 seçimlerinde HP sadece onun seçim bölgesi olan Burdur'da kazanarak, dört milletvekili çıkarabilmiştir.

CHP Dönemi (24.11.1958 – 30.04.1967)

HP'nin CHP'ye katılmasından sonra CHP içerisinde liberalizm anlayışının da yeşermeye başladığı görülmüştür.⁵⁹ Bunun en bariz göstergesi HP'nin savunduğu birçok fikrin 12 Ocak 1959'daki CHP'nin

⁵⁶ Bunun için bkz. E. Aican, *Günlükler 1956-1966*.

⁵⁷ "Hürriyet Partisi dün kendi kendini feshetti" Cumhuriyet, 25 Kasım 1958, s. 1.

⁵⁸ R. Baş, "İstisnai Bir Seçim Sonucu: Sözlü ve Yazılı Tarih Işığında 1957 Seçimlerinde Burdur", s. 34.

⁵⁹ Ayşe Güneş Ayata, "Türkiye'nin Demokratikleşme Sürecinde Ortanın Solu Hareketi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, L/3, 1995, s. 81.

14. Kurultayında, *İlk Hedefler Bildirisi* olarak ilan edilmiş olmasıdır. Bu bildiri de HP'nin savunduğu anayasa mahkemesi, ispat hakkı, nispi seçim sistemi, grev hakkı, sendika hakkı gibi fikirlerin neredeyse tamamı yer almıştır. Adeta yeni bir CHP doğmuştur.⁶⁰ Tabii bu yeni CHP'nin ortaya çıkmasında Çelikbaş ve HP'li arkadaşlarının katkısı büyüktür.

Çelikbaş CHP'ye ilk geldiğinde iç çatışmalar içinde bir parti ile karşılaşmış, 1959'dan itibaren O da bu iç çatışmalara taraf olmuş, bir anlamda mecbur kalmıştır. Genel merkeze karşı muhalif olan Turhan Feyzioğlu meclis grup yönetim kurulundan istifa etmiş, yerine Fethi Çelikbaş seçilmiştir.⁶¹ Arkasından 31 Ekim 1959'da sürpriz bir şekilde CHP Grup Başkanı İnönü'nün yardımcılığı için yapılan seçimi, 1954'ten beri bu görevdeki Nüvit Yetkin kaybetmiştir. Seçilen iki başkan vekilinden biri Fethi Çelikbaş olmuştur.⁶² Çelikbaş en az oyu alması beklenirken en fazla oyu almıştır. Artık İnönü'nün yanı başındadır. Akis dergisi bu sürprizli durum sonrası şunları yazmıştır: *“Artık bundan böyle Meclis Çalışmalarında azıcık Burdur aksanı ile konuşan, hemen daima lacivert çizgili elbiseler giyen gür sesi ile kendisini karşıdakilere mecbur eden ve usul meselelerinde Meclis başkanlarına göz açtırmayan bir grup başkan vekili kürsüde sık sık görünecekti.”*⁶³ Bir mücadele adamı olan Çelikbaş üçüncü partisi CHP'de hızla yükselmiştir.

Çelikbaş CHP'de en önemli kişilerden biri konumuna gelirken, 27 Mayıs 1960'ta askeri bir darbe gerçekleşmiş, bir anda ülke idaresi askeri bir idareye geçmiştir. Böylece Türkiye'nin demokrasi tarihinin DP dönemi sona ermiştir. Türkiye, birçok sosyal ve siyasal değişimin yaşanacağı yeni bir döneme girmiştir.

⁶⁰ Bu bildiri için bkz. Hikmet Bilâ, *CHP 1919–1999*, Doğan Kitap, İstanbul, 1999, s. 175.

⁶¹ F. Bilâ, *CHP 1919–1999*, s. 174-175.

⁶² “Başkan Vekilliği Seçimi Sürprizli Geçti”, *Milliyet*, 1 Kasım 1959, s. 1.

⁶³ A. Doğan, “Yurtta Olup Bitenler”, s. 13.

27 Mayıs 1960 sonrası Fethi Bey İstanbul Sanayi Odası Başkanlığına aday olmuş, aralarında Vehbi Koç'un da bulunduğu adaylar arasında en çok oyu alarak, 25 Ağustos 1960'da İstanbul Sanayi Odası Başkanı seçilmiştir.⁶⁴ Bu sırada ülkeyi yöneten Milli Birlik Komitesinin oluşturmaya çalıştığı Kurucu Meclisin iki kanadından biri olan Temsilciler Meclisine, Türkiye Odalar Birliği dört üye gönderecekti. Bu kişiler 28 Aralık'ta Ankara'da seçilmesi kararlaştırılmıştı. Bu dört kişiden birinin Fethi Çelikbaş olması kuvvetle muhtemeldi.⁶⁵ Neticede beklendiği gibi 28 Aralık 1960'da Fethi Bey, Türkiye Odalar Birliğinin dört temsilcisinden biri olarak seçilmiştir.⁶⁶ 6 Ocak 1961'de de Temsilciler Meclisinde ant içerek görevine başlamıştır.⁶⁷

Bu yeni idari sistemde Milli Birlik Komitesi ve Temsilciler Meclisi birlikte Kurucu Meclisi oluşturmaktaydı. Kurucu Meclisin görevi Devlet Başkanı ve Başbakan konumundaki Cemal Gürsel'inde Kurucu Meclis açış nutkunda belirttiği gibi, yeni bir anayasa yapmak, seçim kanunu hazırlamak ve ülkeyi biran önce seçime götürmekti.⁶⁸ Neticede hazırlanan Anayasa, 9 Temmuz 1961'de halkoyuna sunulmuş, yaklaşık %62'lik evet oyu ile kabul edilmişti.⁶⁹ Yeni Anayasa yürürlüğe girdikten sonra Kurucu Meclis 21 Temmuz 1961'deki oturumunda, 15 Ekim 1961'de genel seçimlerin yapılması kararı aldı. Bir darbe ile iktidarı ele geçirenler, şimdi iktidarı seçimle millî iradenin iktidarına vermek istemişti. Bu ilginç bir durumdur. Zira normalde darbe ile iktidara gelenler iktidarı bırakmak istemezler. Gerçekten de bu durum

⁶⁴“Fethi Çelikbaş Sanayi Odası Başkanı Oldu”, Milliyet, 26 Ağustos 1960, s. 1.

⁶⁵ “Çelikbaş Odalar Birliğinin Adayı”, Milliyet, 20 Aralık 1960, s. 3.

⁶⁶ “Temsilciler Meclisine Seçilen Yeni Üyeler”, Milliyet, 29 Aralık 1960, s. 1.

⁶⁷ *T.C. Temsilciler Meclisi TD*, C.1, B.1, 06.01.1961, s. 3.

⁶⁸ *T.C. Kurucu Meclis TD*, C. 1, B. 1, 06.01.1961, s. 3.

⁶⁹ “Türk Milleti Asaletini Gösterdi”, Hürriyet, 12 Temmuz 1961, s. 1.

Kurucular Meclis’inde Emin Soysal’ın da belirttiği gibi dünya tarihinde eşi benzeri zor bulunacak bir durumdur.⁷⁰

Bu arada 17 Eylül 1961’de Adnan Menderes asılarak idam edildi. Çelikbaş yıllar sonra 24 Mayıs 1970’de bunun için şöyle demiştir: “Eğer benim dediklerimi dinlese idi Adnan Menderes yirmi beş sene daha Türkiye’nin Başbakanı idi. Dinlemediği için ipe gitti işte.”⁷¹

Menderes’in idamından bir ay kadar sonra genel seçimler yapıldı. 15 Ekim 1961’de yapılan seçim sonucunda, CHP’den aday olan Fethi Çelikbaş dördüncü kez Burdur milletvekili seçildi. Seçimlerde Türkiye genelinde CHP %36,7 oranında oy alırken, yeni kurulan Adalet Partisi (AP) %34,7 oranında oy aldı.⁷² Bu durumda hiçbir parti iktidar için gerekli çoğunluğu elde edemedi.⁷³ 10 Kasım 1961’de Türkiye tarihinin ilk koalisyon hükümetini kurma görevi İnönü’ye verildi. Bu zor bir görevdi. Zira ne CHP ne de AP koalisyon hükümeti kurmak istememişti. Fakat siyasi bir kriz çıkarıp, askeri müdahaleyi tahrik etmekte istememişlerdi. Bu nedenle CHP ve AP anlaştı. Çetin bir pazarlık sonucunda bakanlıklar her iki partiye 11’er düşecek şekilde bölüştürüldü.⁷⁴ Türk demokrasisinin bu ilk koalisyon hükümetinde Çelikbaş Sanayi Bakanı olarak yerini aldı. Çelikbaş 20 Kasım 1961’den Birinci Koalisyon Hükümetinin sona erdiği 25 Haziran 1962’e kadar bu görevi yürüttü. Arkasından İnönü başkanlığında oluşturulan İkinci Koalisyon Hükümetinde kabinede yine Sanayi Bakanlığı ona emanet edildi. Bu koalisyon hükümetinin sona erdiği 25 Aralık 1963’e kadar Sanayi Bakanı idi.⁷⁵ Sanayi Bakanlığı görevinde Çelikbaş, özel

⁷⁰ T.C. Kurucu Meclis TD, C. 2, B. 22, 21.07.1961, s. 286-287.

⁷¹ Ümit Deniz, “Güven Partisi Geleneksel Yemeğini Verdi”, Milliyet, 25 Mayıs 1970, s. 5.

⁷² Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 358.

⁷³ “Kabineyi İki Parti Kuracak”, Hürriyet, 17 Ekim 1961, s. 1.

⁷⁴ F. Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, s. 215-216.

⁷⁵ T.C. Başbakanlık O ve M Daire Başkanlığı, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri 1960-1978*, C. II, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1978, s. 16,32.

sektörün yatırımlarının desteklenmesi, teşvik edilmesi gerekliliğini yine savunmaya devam etmiştir.⁷⁶

CHP’li Fethi Bey Sanayi Bakanı görevindeyken, CHP’li Muammer Aksoy tarafından ağır şekilde eleştirilmiştir. Hatta Aksoy 1963’te bu eleştirilerini ayrıntılı şekilde anlattığı; *Sanayi Bakanı Çelikbaş’ın, Rejime, Hukuka ve Memleket Menfaatlerine Aykırı Tutumu* adında 307 sayfalık bir de kitap yayımlamıştır.⁷⁷ Aksoy, Çelikbaş için şunları söylemiştir: “*Demokrasiye sırt çeviren, demokratik prensipleri, ikbale ulaşmak için bir olta gibi kullanan şahıs, bugün –sırf bakanlık için olsa da- CHP’nin saflarında misafir bulunmaktadır. Onu toplum için zararsız hale getirmek, yani Sanayi Bakanlığı gibi memleket bakımından hayati önemdeki bir cihazı ondan kurtarmak, ön safta CHP’lilere düşen bir görevdir; hem de kaçınılmaz ve ihmali asla af götürmez bir görev.*”⁷⁸ Muammer Aksoy, Çelikbaş’ın DP’de iken Türkiye’yi korkunç zararlara uğratmış bir ekibin üyesi olduğunu ve o ekibin tüm üyeleri siyasetten tasfiye edilmesine rağmen, onun hala siyasetin içinde, hatta en ön saflarında olmasını anlaşılabilir bir durum olarak değerlendirmiştir.⁷⁹

Aslında Muammer Aksoy’un Çelikbaş’a karşı bu kadar cephe almasının en büyük nedeni, 7 Mart 1954 tarihli *Petrol Kanunudur*. Bu kanun Türkiye’deki Petrol arama faaliyetlerinin yerli ve yabancı özel girişimciler tarafından yapılmasını öngörmüştür. 1960’ların ortalarından itibaren ülke çıkarlarına aykırı olduğu gerekçesi ile tartışılmış ve siyasetin en önemli gündem maddesi haline gelmiştir. İşte bu kanunu hem çıkış sürecinde hem de sonrasında Çelikbaş

⁷⁶ BCA, 030.01.00.00/93.582.06, 30.01.1962.

⁷⁷ Muammer Aksoy, *Sanayi Bakanı Çelikbaş’ın, Rejime, Hukuka ve Memleket Menfaatlerine Aykırı Tutumu*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1963.

⁷⁸ M. Aksoy, *Sanayi Bakanı Çelikbaş’ın, Rejime, Hukuka ve Memleket Menfaatlerine Aykırı Tutumu*, s. XIV.

⁷⁹ M. Aksoy, *Sanayi Bakanı Çelikbaş’ın, Rejime, Hukuka ve Memleket Menfaatlerine Aykırı Tutumu*, s. XIV.

savunmuştur. 1961-1965 arası koalisyon hükümetlerine CHP öncülük etmesine rağmen, ülkenin petrol politikası değişmemiştir. Bunda CHP'li Çelikbaş'ın 1961 seçimleri sonrası Sanayi Bakanı olmasının rolü büyüktür.⁸⁰ Oysa 1954'te *Petrol Kanunu* çıktıktan sonra İnönü; "*Petrol kanunu bir kapitülasyon kanunudur.*"⁸¹ demiş ve tüm seçim mitinglerinde yabancı sermayeyi teşvik ile ilgili kanunları ağır şekilde eleştirmiştir. Örneğin şöyle demiştir: "*Bunlar bizde eskiden de vardı. Zorla çıkardık memleketten... Girdikten sonra çıkarılması baş belasıdır. 300 senede zorla çıkardık.*"⁸² DP döneminde İnönü yabancı sermaye düşmanı iken, karşısında yabancı sermayenin ateşli savunucusu Çelikbaş vardı. 24 Kasım 1958'den sonra CHP'ye geçen ve İnönü'nün parti içindeki en yakınlarından olan Çelikbaş ile bu konularda nasıl anlaşmışlardı? Bakıldığında CHP'nin kapitülasyon olarak nitelendirdiği *Petrol Kanunu* ve *Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunundan*, CHP'nin 1961 seçim bildirgesinde sözü bile edilmemiştir.⁸³

Fethi Bey'e, muhtemelen parti içinde ona olan eleştirilenlerin etkisiyle, 30 Aralık 1963'te kurulan İsmet İnönü Başkanlığındaki Üçüncü Koalisyon Hükümetinde yer verilmemiştir.⁸⁴ 16-18 Ekim 1964 tarihlerinde gerçekleştirilen CHP'nin 17. Kurultayında Çelikbaş yine parti meclisi listesine seçilmiştir. Üçüncü İnönü Hükümeti 13 Şubat 1965'te bütçeye 225 olumsuz oy verilmesi sonucu İnönü'nün istifası ile son bulmuştur. CHP artık iktidar değildir.⁸⁵

10 Ekim 1965 seçimlerinde Fethi Bey yine seçim bölgesi Burdur'dan beşinci kez vekil seçilebilmek için CHP adayı olarak yerini

⁸⁰ Doğan Duman-Asil Kaya, "1960'lar Türkiye'sinde Petrol Politikasına İlişkin Tartışmalar", *History Studies*, Cilt XIV, Sayı1, 2022, s. 49,55.

⁸¹ F. Bilâ, *CHP 1919-1999*, s. 155.

⁸² F. Bilâ, *CHP 1919-1999*, s. 155.

⁸³ F. Bilâ, *CHP 1919-1999*, s. 192.

⁸⁴ T.C. Başbakanlık O ve M Daire Başkanlığı, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri 1960-1978*, s. 55-56.

⁸⁵ F. Bilâ, *CHP 1919-1999*, s. 210.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 31-72.

almıştır. Bu seçimde Süleyman Demirel başkanlığındaki AP büyük bir zafer kazanmış, %53,9'luk oy oranı ile tek başına iktidar olmuştur.⁸⁶ Burdur'da, AP üç vekilin ikisini kazanmıştır. Üçüncü vekil ise CHP'den, Fethi Çelikbaş olmuştur.⁸⁷ Böylece arka arkaya beşinci kez milletvekili seçilmiştir. O artık seçimlerin demirbaşı Fethi Çelikbaş'tır.

CHP'de Ortanın Solu Meselesi

27 Mayıs sonrası anayasa tartışmasının yapıldığı ortamda, Türkiye'de sosyal ve siyasal hayatın sınırları da genişlemiştir. DP'yi yeniden canlandırmak isteyenlerden tutun da sosyalist bir düzen isteyenlere kadar birçok parti kurulmuştur. Hikmet Bilâ'ya göre; "*Altın alta çalışan dinciler de, grev hakkı isteyen işçiler de ihtilal sonrası Türkiye'sinin yeni aktörleridir.*"⁸⁸ Bu ortamın da bir sonucu olarak 1965 yılı başlarında CHP'de de bir takım gelişmeler su yüzüne çıkmıştır.⁸⁹ Bu gelişmeler İnönü ve partinin lider kadrosunun, parti ideolojisini *ortanın solu* olarak açıklaması ve parti içinde bu ideolojiye karşı oluşan muhalefettir.⁹⁰

CHP ortanın solu fikriyle hızlı bir dönüşüm içine girmiştir. Partinin ilkeleri de, üyeleri de, bakış açıları da değişmeye başlamıştır. Örneğin *Petrol Kanunu*, vatana ihanet olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Oysa bu kanunun en güçlü savunucusu Çelikbaş CHP'dedir. 14 Ekim 1965'te İlhan Selçuk bu durum için şöyle demiştir: "*Halk Parti'sinde tehlikeli olan çelişme, Fethi Çelikbaş'ın petrol politikasıyla, Bülent*

⁸⁶ TÜİK, *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2021*, s. 26.

⁸⁷ TÜİK, *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2021*, s. 13.

⁸⁸ F. Bilâ, *CHP 1919-1999*, s. 187.

⁸⁹ F. Bilâ, *CHP 1919-1999*, s. 207-211.

⁹⁰ A.G. Ayata, "Türkiye'nin Demokratikleşme Sürecinde Ortanın Solu Hareketi", s. 82.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 31-72.

*Ecevit'in politikası arasındaki çelişmedir.*⁹¹ CHP'nin ortanın solu ideolojisiyle ortaya koyduğu yeni politikalar, Çelikbaş'ın ilkeleri ile neredeyse taban tabana zıttı.

29 Kasım 1965'te CHP'de dört parti meclisi üyesi yayımlanan parti meclis bildirisinde *ortanın solu* ifadesine karşı çıkıp, kabul etmemiş, bildiriye muhalefet şerhi koymuştur. Bu dört kişi; Şevket Raşit Hatiboğlu, Sedat Çumralı, Sırrı Atalay ve Fethi Çelikbaş'tır. Böylece ortanın solu fikrine karşı ilk fikri muhalefet başlamıştır.⁹² Fethi Çelikbaş, CHP'deki ortanın solu anlayışından rahatsızlık duymuş ve bu fikrin aleyhinde konuşmaya başlamıştır.⁹³ 1966 yılının ilk yarısı sonrası ortanın solu fikrine karşı olanlar iyice belirginleşmiştir. Bu kişilere göre reformcu olmak yeterlidir. Ecevit'in savunduğu devletçilik aşırıdır. 9-12 Ağustos 1966'da toplanan CHP parti meclisinin bildirisinde, ortanın solu kavramı kullanılınca, bu durumu kabul etmeyen 18 parti meclisi üyesi bildirinin aleyhinde oy kullanmıştır. Tahmin edilebileceği gibi biri Fethi Çelikbaş'tır.⁹⁴

Fethi Çelikbaş 24 Ocak 1967'de CHP Grubunda şöyle demiştir: *“Benim kitabım var, doktora ve doçentlik tezim var. Param olmadığı için bastıramadım. 15 yıl mektepte okudum, aşırı ihtilâlcî sosyalistler, memlekette gayri memnunlar yaratmak isteyerek anarşi çıkarmak ve CHP'yi yıkmak istiyorlar. Bizi partiden kovdurmak istiyorlar. Sosyalist gazeteler var. Bunların maskesini indirmek lazımdır.”*⁹⁵ Aynı günlerde gündemde olan Genelkurmay Başkanı Tural'ın solun faaliyetlerine karşı mücadeleyle ilgili emirnamesini CHP Grubunda doğru bulduğunu söyleyerek destek vermiştir.⁹⁶ Oysa başta Genel Başkan İnönü olmak

⁹¹ Bilâ, *CHP 1919–1999*, s. 213-220.

⁹² Bilâ, *CHP 1919–1999*, s. 218.

⁹³ Hikmet Çetinkaya, “Hikmet Bila'nın Kitabı”, Cumhuriyet, 13 Kasım 1999, s. 5.

⁹⁴ Bilâ, *CHP 1919–1999*, s. 221-222.

⁹⁵ “CHP'de durum karıştı”, Milliyet, 25 Ocak 1967, s. 7.

⁹⁶ “CHP Grubunda”, Milliyet, 25 Ocak 1967, s. 7.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 31-72.

üzere CHP'nin büyük çoğunluğu Tural'ın emrini, ordunun sivil hayata karışması olarak görmüş ve tasvip etmemişlerdi.⁹⁷ Bahsedilen emir, Kasım 1966'da General Tural'ın solu kastederek yıkıcı faaliyetlere karşı mücadele edilmesi ile ilgili silahlı kuvvetlere yayımladığı emir, 23 Ocak 1967'de ortaya çıkmıştır.⁹⁸ Çelikbaş 27 Mayıs sonrasında olduğu gibi yine silahlı kuvvetlerin yanında yer almıştır.

Sonuç olarak CHP'nin ortanın solu politikasından rahatsızlık duyan Fethi Bey ile bazı milletvekilleri ve cumhuriyet senatörleri bunu parti içinde açıkça dile getirip, mücadele etmiştir. Ancak 1967 Nisan ayı itibarı ile aldıkları netice, parti ile ipleri koparmak olmuştur. 29 Nisan 1967'de Fethi Çelikbaş kendisinin CHP'den istifa edeceğini ve yakında yeni bir parti kuracaklarını basına açıklamıştır.⁹⁹ 30 Nisan 1967'de aralarında Çelikbaş'ın da bulunduğu 33 milletvekili ve 15 senatör istifa etti.¹⁰⁰ Sonuç olarak CHP içinde baskın ideoloji ortanın solu olunca, liberal bir dünya görüşüne sahip Fethi Çelikbaş için CHP dönemi sona ermiş oldu.

Güven Partisi Dönemi (12.05.1967- 29.01.1971)

30 Nisan 1967'de CHP'nin ideolojik olarak sola kaymasından rahatsız olan 48 senatör ve milletvekilinin istifası, CHP tarihinin en büyük kopuşlarından biridir. Bu kişilerin büyük çoğunluğu, 12 Mayıs 1967'de Güven Partisi (GP) adıyla yeni bir parti kurdu. Turhan Feyzioğlu'nun genel başkanlığa seçildiği partide, Çelikbaş'ta genel yönetim kurulundadır.¹⁰¹ Böylece CHP'deki ortanın solu tartışmaları, yeni bir

⁹⁷ "CHP Tural'ın Emrini Tasvip Etmedi", Milliyet, 9 Şubat 1967, s. 1.

⁹⁸ F. Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, s. 204.

⁹⁹ "Çelikbaş: Yakında yeni bir parti kuracağız, dedi", Milliyet, 30 Nisan 1967, s. 1,7.

¹⁰⁰ "Yeni Parti Kuruluyor", Milliyet, 1 Mayıs 1967, s. 1.

¹⁰¹ "Güven Partisi dün kuruldu", Milliyet, 13 Mayıs 1967, s. 7.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 31-72.

parti oluşumuna sebep olmuş, Fethi Bey’de bu oluşumun içerisinde yer almıştır. 3 Mart 1968’de GP Birinci Büyük Kongresini yapmış, Fethi Bey partinin 20 kişilik genel yönetim kuruluna seçilmiştir.¹⁰² Buradaki görev dağılımında kendisine, örgütü kurma ve geliştirme görevi verilmiştir.¹⁰³

1961 Anayasasının sağladığı özgür ortamda yükselen ideolojik fikirler ve bunların üniversitelere yansması sonrası meydana gelen 68 Öğrenci Olayları, GP’de Çelikbaş’ın hep gündeminde olmuştur. Hatta 16 Nisan 1969’da Millet Meclisinde devlet güçlerinin öğrenci olayları için harekete geçmesini dahi istemiştir.¹⁰⁴ 68 Öğrenci Olayları, 12 Mart 1971 Askeri Muhtırasına giden süreçte önemli bir yere sahiptir.

12 Ekim 1969 milletvekili seçimlerinde Çelikbaş’ın GP’den Burdur adayı olacağı 20 Ağustos’ta açıklanmıştır.¹⁰⁵ Çelikbaş, Türkiye de sokak kabadayıları ve anarşi yüzünden ağır bir güven ve huzursuzluk ortamı olduğu, hayat pahalılığı, eş dost kayırma gayretleri üzerine bir seçim propagandası yapsa da,¹⁰⁶ seçim onun adına bir hezimet olmuştur. Burdur’da 96.888 seçmenin ancak 55.686’sı sandığa gitmiştir. Yaklaşık %57 gibi son derece düşük bir oy kullanma oranı ortaya çıkmıştır. Çelikbaş aldığı 7.091 oyla milletvekili seçilememiştir.¹⁰⁷ Çelikbaş’ın partisinde de durum benzerdir. GP sadece 15 milletvekili çıkarabilmiştir. AP 450 milletvekilininin 256’sını kazanarak iktidarını devam ettirmiştir. CHP ise 143 milletvekili ile ana muhalefet görevinde kalmıştır.¹⁰⁸

¹⁰² “Güven Partisi Yönetim Kurulu Seçildi”, Milliyet, 4 Mart 1968, s. 1.

¹⁰³ Gürcan Bozkır, “Türk Siyasal Hayatında Cumhuriyetçi Güven Partisi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VI/15, 2007, s. 283.

¹⁰⁴ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi (MM TD)*, D. 2, C. 35, B. 81, 16.04.1969, s. 679-686.

¹⁰⁵ “Feyzioğu: Adam Kötüleme Yok”, Milliyet, 21 Ağustos 1969, s. 4.

¹⁰⁶ “Fethi Çelikbaş (GP): Huzursuzluk Var”, Milliyet, 2 Ekim 1969, s. 4.

¹⁰⁷ TÜİK, *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-20211*, s. 40.

¹⁰⁸ TÜİK, *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-20211*, s. 14.

1969 seçimleri sonrası 23 Ekim’de Hasan Pulur Çelikbaş için: *Halkevlerinin Ahı 18 Yıl Sonra Tuttu* başlıklı bir makale yazmıştır. Pulur, 8 Ağustos 1951’de Halkevlerinin kapatılması kanununu Çelikbaş’ın Meclis’te savunduğunu söylemiş ve şöyle demiştir: “*Halkevlerini kapatan kanunun savunucusu Çelikbaş sırtındaki bu günaha rağmen İsmet Paşa’nın izniyle CHP’ye giriyor, grup sözcüsü oluyor, bakan oluyor ve sonunda Güven Partisine atladıktan sonra 12 Ekim 1969 seçimleriyle sahne-i siyasetten silinip gidiyordu. Takdir-i ilâhi buydu işte! Halkevlerinin âhı, 18 yıl sonra bile olsa tutmuştu, Çelikbaş’ı.*”¹⁰⁹ Pulur 27 Şubat 1970’de yine; “*1969 seçimleri Burdur’un demirbaşını silip götürdü.*” ifadesini kullanacaktı.¹¹⁰ 1969 seçimleri siyasetin demirbaşı Fethi Çelikbaş için bir yıkım olsa da hasımları onun siyasetten silinip gittiğini söylemek için erken davranmıştı.

Milli Güven Partisi (29.01.1971- 04.03.1973)

1969 seçimleri sonrası Fethi Bey, GP’de siyasete devam etmiş, partinin İstanbul İl Başkanlığı görevini yürütmüştür. GP’nin 27-28 Ekim 1970’deki II. Büyük Kongresinde yine genel yönetim kuruluna seçilmiştir. Bu kongre de daha sonra Türkiye’nin siyasi hayatında yerini alacak olan *Milliyetçi Cephe* kavramı ortaya çıkmıştır.¹¹¹ Bunun nedeni bu kongrede üç partinin; GP, Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve Millet Partisi’nin (MP) tek bir partide birleşme çabalarıdır.¹¹² Bu çabaların sonuç vermesi için, GP 17 Ocak 1971’de I. Olağanüstü Büyük Kongresini yapmış ve MP’den birçok katılım gerçekleşmiştir. YTP’den

¹⁰⁹ Hasan Pulur, “Halkevlerinin Ahı 18 Yıl Sonra Tuttu”, *Milliyet*, 23 Ekim 1969, s. 7.

¹¹⁰ Hasan Pulur, “İlk Koalisyon”, *Milliyet*, 27 Şubat 1970, s. 7.

¹¹¹ G. Bozkır, “Türk Siyasal Hayatında Cumhuriyetçi Güven Partisi”, s. 283-284.

¹¹² “GP Yönetim Kurulu”, *Milliyet*, 30 Ekim 1970, s. 9.

ise herhangi bir katılım gerçekleşmemiştir. Bunun nedeni YTP Genel Başkanı Tahsin Banguoğlu'nun tüm partinin birleşmesini istemiş fakat birçok delege birleşmeye karşı çıkınca kongrede birleşme gerçekleşmemiştir. Bu durum karşısında Banguoğlu genel başkanlıktan istifa etmiştir. Onunla birlikte hareket eden bir kısım partilinin *Milliyetçi Cephe* oluşumuna katılmak istemesi üzerine, 29 Ocak 1971'de GP adını Milli Güven Partisi (MGP) olarak değiştirmiştir.¹¹³ Fethi Bey'in GYK üyeliği devam etmiştir. Bu birleşmeden ve isim değişikliğinden kısa bir süre sonra Türk demokrasisi *12 Mart Muhtırası* ile yeni bir döneme girmiştir.

12 Mart 1971'de, daha sonra tarihe 12 Mart Muhtırası olarak geçecek olan anarşi, kardeş kavgası ve huzursuzlukların önlenmesi amacı ile Türk Silahlı Kuvvetleri hükümete bir ultiatom verdi.¹¹⁴ Radyodan okunan muhtıra tüm tartışmalara rağmen Millet Meclisinde de okundu.¹¹⁵ Fakat ordu yönetimi almak istemedi. 12 Mart 1971 sonrasında zor sürecinde MGP yapıcı bir politika izlemiş ve oluşan tüm koalisyon hükümetlerine katılmış ve görev almıştır. Bu kritik süreçte 3 Temmuz 1972'de Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın kontenjanından Cumhuriyet Senatosuna atanan beş üyeden birinin MGP Genel İdare Kurulu üyesi Prof. Dr. Fethi Çelikbaş'ın olduğu basından duyuruldu.¹¹⁶ 4 Temmuz 1972'de Cumhurbaşkanı'nın tezkeresi Cumhuriyet Senatosunda okundu.¹¹⁷ 13 Temmuz 1972'de de ant içerek Fethi Bey'in senatörlük dönemi başladı.¹¹⁸ Fethi Bey kontenjan senatörü görevine,

¹¹³ G. Bozkır, "Türk Siyasal Hayatında Cumhuriyetçi Güven Partisi", s. 285.

¹¹⁴ "Komutanlar Ültimatom Verdi", *Son Havadis*, 13 Mart 1971, s. 1.

¹¹⁵ *MM TD*, D. 3, C. 12, B. 70, 12 Mart 1971, s. 235-237.

¹¹⁶ "Sunay, Beş Kontenjan Senatörünü Açıkladı", *Milliyet*, 4 Temmuz 1972, s. 1.

¹¹⁷ *Cumhuriyet Senatosu (CS) Tutanak Dergisi (TD)*, Toplantı Yılı (TY). 11, C. 5, B. 72, 04.07.1972, s. 62.

¹¹⁸ *CS TD*, TY. 11, C. 5, B. 76, 13.07.1972, s. 202.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 31-72.

görev süresinin sona erdiği tarih olan 4 Temmuz 1978'e kadar devam edecektir.¹¹⁹

Cumhuriyetçi Güven Partisi (04.03.1973- 16.10.1981)

3 Mart 1973'teki MGP olağanüstü kongresinde, MGP, Cumhuriyetçi Parti ve Bağımsız Halkçılar grubu birleşmiştir. MGP Genel Başkanı Turhan Feyzioğlu; *“yeni bir parti kurulması asla söz konusu değildir”*, demiş ve birleşme için güç birliğine gidildiğini belirtmiştir. Partinin sembolü, programı değişmemiştir. Fakat birleşmeler sonrası partinin adı Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) olarak değiştirilmiştir. Feyzioğlu şöyle demiştir: *“Gerçekleştirmek istediğimiz güç birliği, Atatürk'ün yolunu terk edip, Türkiye'yi komünizmin veya faşizmin karanlığına sürüklemek isteyenlere karşı kurulacak bir güç birliğidir.(...) Bu güç birliği yapancı ideoloji hayranları karşısında milli şuur ve ülkülere inançla bağlı milliyetçilerin güç birliğidir.”*¹²⁰ CGP böylece AP ve CHP'den sonra üçüncü büyük parti konumuna gelmiştir. Kongre başkanı Kemal Satır da, Silahlı Kuvvetlerin 12 Mart Muhtırası sonrasındaki iyi niyetli çabalarına yardımcı olunması gerektiğine inandıklarını ifade etmiştir.¹²¹ Bu bir anlamda CGP'nin oluşum sebebinin ifadesidir. Bundan sonra ki süreçte de partinin ve mensuplarının Türk Silahlı Kuvvetleri ile arası her daim iyi olmuştur.

Fethi Çelikbaş CGP'nin parti divanına seçildi. CGP parti divanı 7 Mart 1973 tarihinde yaptığı toplantıda Çelikbaş'ı CGP'nin Genel Yönetim Kuruluna seçti.¹²² Kontenjan senatörü iken 15 Nisan 1973'te kendisi gibi kontenjan senatörü olan Naim Talû'nun kurduğu hükümette Gümrük ve Tekel Bakanı oldu. Böylece yıllar sonra tekrar

¹¹⁹ “Boşalan”, Milliyet, 2 Temmuz 1978, s. 14.

¹²⁰ “Üçüncü Büyük Parti Doğdu”, Milliyet, 4 Mart 1973, s. 1.

¹²¹ “Üçüncü Büyük Parti Doğdu”, Milliyet, 4 Mart 1973, s. 9.

¹²² G. Bozkır, “Türk Siyasal Hayatında Cumhuriyetçi Güven Partisi”, s. 288.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 31-72.

bakanlık koltuğuna oturdu.¹²³ Bakanlık görevine Hükümetin sona erdiği tarih olan 26 Ocak 1974'e kadar devam etti.¹²⁴ Siyasetin demirbaşı Fethi Çelikbaş, hasımlarına siyasi hayatının henüz bitmediğini, altı yıl cumhuriyet senatörlüğü yaparak ve bakan koltuğuna altıncı defa oturarak gösterdi.

Fethi Bey 4 Temmuz 1978'e kadar altı yıl boyunca Cumhuriyet Senatosunda da aktif bir şekilde çalışmıştır. Senatörlük görevi sonrası, Partisi CGP de siyasete devam etmiş, CGP'nin Parti Divan Başkanlığı görevini yürütmüştür.¹²⁵ 12 Mart 1971 Muhtırası ve 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi arası Fethi Bey'in siyasi faaliyetlerine bakıldığında, 27 Mayıs 1960 ve sonrasında olduğu gibi Türk Silahlı Kuvvetleri ile arasının iyi olduğu görülmüştür. Fethi Bey'in kuruluşunda ve geçirdiği tüm değişimlerin içerisinde yer aldığı partisi CGP, 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'nde diğer partiler sessiz kalırken, CGP sessiz kalmamış, darbeyi desteklemiştir. CGP darbeye olumlu yaklaşınca, Türk Silahlı Kuvvetleri de bu parti ve mensupları için olumlu bir tutum sergilemiştir.¹²⁶

Anavatan Partisi Dönemi (20.05.1983- 20.10.1991)

12 Eylül 1980 Askeri Darbesi ile yönetime gelen Milli Güvenlik Kurulu, Bülend Ulusu başkanlığında bir hükümet kurmuştu. Bundan sonra Türk siyasetinin gelecek on yılına damgasını vuracak olan Turgut Özal, bu hükümette başbakan yardımcısı ve devlet bakanı olarak görev

¹²³ T.C. Başbakanlık O ve M Daire Başkanlığı, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri 1960-1978*, s. 269.

¹²⁴ F. Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, s. 309.

¹²⁵ "İpekçiyi bugün toprağa veriyoruz", *Milliyet*, 4 Şubat 1979, s. 8.

¹²⁶ G. Bozkır, "Türk Siyasal Hayatında Cumhuriyetçi Güven Partisi", s. 306.

almıştı.¹²⁷ 16 Ekim 1981’de *Siyasi Partilerin Feshine Dair Kanun* ile siyasi partiler kapatıldı.¹²⁸ Yönetime el koyan asker yeni bir Anayasa yaptırdı. 9 Kasım 1982’de halkoylamasına sunulan yeni Anayasa %91,3 gibi oldukça yüksek bir oyla kabul edildi. Anayasanın kabul edilmesiyle Kenan Evren’de Cumhurbaşkanı seçildi. 24 Nisan 1983’te MGK tarafından siyasal partilerin faaliyetleri serbest bırakıldı ve 6 Kasım 1983’te genel seçimlerin yapılması kararlaştırıldı. Bu seçimlere gerekli şartları sağlayabilen; Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP), Anavatan Partisi (ANAP), Halk Partisi (HP) katılabilecekti.¹²⁹ Türk demokrasi tarihinde önceki askeri darbelerde olduğu gibi darbe yapanlar, yine kontrollü bir şekilde yönetimi sivillere bırakıyordu.

Siyasetin demirbaşı 71 yaşındaki Çelikbaş, 12 Eylül sonrası yeniden siyasi ortamın oluşması ile bir kez daha sahne alacaktı. Seçime girecek üç partiden biri olan ANAP’ın savunduğu liberal görüşleri, zaten Fethi Bey 1940’lardan beri savunuyordu. O nedenle Fethi Bey yeni partisini seçmekte zorlanmamıştı. Fethi Bey ANAP’tan aday oluşunu şu şekilde açıklamıştır: “1983 yılında Turgut Özal ANAP’ı kurarken, ona Burdur CHP’ye mütemayildir, eğer orayı kazanmak istersen Prof. Dr. Fethi Çelikbaş’ı listeye koy demişler. Özal aradı, görüşerek kabul ettim.”¹³⁰

6 Kasım 1983 genel seçimlerinde, 3 Eylül 1983’te Fethi Çelikbaş’ın ANAP’ın Burdur birinci sıra adayı olacağı basında yer almış,¹³¹ 9 Eylül’de de adaylık kesinleşmiştir.¹³² Bu seçimlerde aday olacak eski

¹²⁷ *Milli Güvenlik Konseyi (MGK) Tutanak Dergisi (TD)*, C. 1, B. 4, 23 Eylül 1980, s. 56.

¹²⁸ *MGK TD*, C. 4, B. 75, 16.10.1981, s. 417-421.

¹²⁹ Hüseyin Çavuşoğlu, “1983 Genel Seçimleri ve Anavatan Partisi”, *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, VIII/1, 2022, s. 78.

¹³⁰ Selçuk Maruflu, “Prof. Dr. Fethi Çelikbaş Altın Çağda Devlet Adamı ve Hoca”, <https://www.oncevatan.com.tr/prof-dr-fethi-celikbas-altin-cagda-devlet-adami-ve-hoca-makale,24763.html>, son erişim tarihi: 26.10.2022.

¹³¹ “Yeni Meclis’in 1200 adayı hazır”, *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1983, s. 1.

¹³² “Yüksek Seçim Kurulu Kararı”, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı 18160, 09.09.1983, s. 35.

siyasetçilerin bir kısmı zaten yasaklıydı. Yasaklı olmayanlar da MGK'nın vetosu ile karşılaşabilirdi. Genelde de öyle oldu. 136 milletvekili adayı eski parlamenterin 101'i MGK tarafından veto edildi. Sadece 35 eski parlamenterin seçime girmesine izin verildi. Bu 35 kişiden biri de Fethi Çelikbaş oldu.¹³³ Çelikbaş'ın asker ile arasının iyi olması durumuna 12 Eylül 1980 sonrası da eklenebilir.

Seçimlerde aday listesinde MDP ne kadar ağır toplara yer verdiyse, ANAP'ın da bir o kadar genç isimlere yer verdiği kamuoyuna yansımış, ANAP'ın isimsiz genç adaylarına karşı en büyük sürprizinin Fethi Çelikbaş olduğu basında söylenmiştir.¹³⁴ Neticede 6 Kasım 1983'te seçimler sorunsuz bir şekilde yapıldı. Seçim öncesi iktidara hazırlanan MDP seçimin sonucunda umduğunu bulamadı. Zira %45'lik oy oranı ile seçimi ANAP kazanmıştı. Halk Partisi %30'luk oy oranı ile ikinci olmuş, MDP %24'lük oy oranı ile ancak üçüncü olabilmişti. ANAP 213 milletvekili ile tek başına iktidar olmuştu.¹³⁵ Fethi Çelikbaş ise memleketi Burdur'da yarışmıştı. Burdur'da Çelikbaş'ın liste başı olduğu ANAP %53'lük oy oranı ile üç milletvekilliğini de kazanmıştı.¹³⁶ Böylece Fethi Çelikbaş altıncı kez memleketi Burdur'un milletvekili olmuştur.

Seçimlerin ardından Fethi Bey'in adı Meclis başkanlığı için sıklıkla anılmış, fakat aday olmamıştır.¹³⁷ Fethi Bey'in Mülkiye'den de öğrencisi olan Necmettin Karaduman Meclis Başkanı olmuştur.¹³⁸ ANAP'ın liberal ekonomik politikaları onun siyasi hayatı boyunca savunduğu görüşlere uygundu. Fethi Bey'in ekonomik alanda

¹³³ “Üç partiden 35 eski parlamenter seçime katılabiliyor”, Cumhuriyet, 23 Eylül 1983, s. 6.

¹³⁴ “Anavatanın İsimsiz Kahramanları”, Cumhuriyet, 5 Eylül 1983, s. 7.

¹³⁵ “ANAP Kazandı”, Cumhuriyet, 7 Kasım 1983, s. 1.

¹³⁶ “Yüksek Seçim Kurulu Kararı”, T.C. Resmî Gazete, Sayı 18221, 14.11.1983, s. 23-24.

¹³⁷ “Kasaroğlu: MDP'den Aday Çıkmayacak”, Milliyet, 30 Kasım 1983, s. 6.

¹³⁸ *TBMM TD*, D. 17, C. 1, B. 2, 04.12.1983, s.14.

savunduğu özel sektörün desteklenmesi, yabancı sermayenin teşviki gibi birçok fikir ANAP iktidarında hayat bulmaya başlamıştır.

1987’de Seçim Kanununda yapılan değişiklik sonrası erken seçime gidildi. 29 Kasım 1987 seçimlerinde ANAP %37,6 SHP %24,81 DYP %19,15 oranında oy almıştı.¹³⁹ 75 yaşındaki Çelikbaş yedinci kez milletvekili seçilebilmek için memleketi Burdur’dan aday olmuştur. ANAP Burdur’da %41’lik oy oranı ile üç milletvekilliğini yine kazanmıştır.¹⁴⁰ ANAP bu seçimden galip çıksa da 26 Mart 1989 yerel seçimlerinde büyük bir yenilgiye uğramıştı. ANAP %21,75’lik oy oranı ile ancak üçüncü parti olabildi. Aynı yılın Ekim ayında cumhurbaşkanlığı seçimi vardı. Özal aday oldu. Bu duruma muhalefet partileri karşı çıktı ve boykot kararı aldılar.¹⁴¹ Zira en son seçimde neredeyse her beş kişiden dördü Özal’ın partisine oy vermemişti. Özal halk desteğini kaybetmesine rağmen Meclis’te ANAP’ın ezici üstünlüğü vardı ve cumhurbaşkanını Meclis seçecekti. Dolayısıyla Özal seçilmek için rakipsiz görünüyordu. Ama ANAP içinden karşısına bir başka aday çıkmıştır. Bu kişi, Fethi Çelikbaş’tır.

Cumhurbaşkanlığı Adaylığı (18- 31 Ekim 1989)

Fethi Çelikbaş 12 Eylül sonrası siyasi partilerin yeniden kurulması aşamasında ANAP saflarında yer alarak 1983 ve 1987’de bu partiden milletvekili seçilmişti. 8. Cumhurbaşkanlığı için tek aday Turgut Özal iken, 18 Ekim 1989’da Cumhurbaşkanlığı için resmen aday oldu.¹⁴² Aday olmasıyla ilgili Fethi Bey şöyle demiştir: “*Demokratik sistemin çok partili bir sistem ve bir feragat rejimi olduğuna inandığım için bazı*

¹³⁹ Alpay Kabacalı, “Atatürk’ten Özal’a”, Cumhuriyet, 14 Mayıs 1993, s. 5.

¹⁴⁰ “Yüksek Seçim Kurulu Kararı”, T.C. Resmî Gazete, Sayı 19659, 09.12.1987, s. 17.

¹⁴¹ A. Kabacalı, “Atatürk’ten Özal’a”, s. 5.

¹⁴² *TBMM T.D.*, D. 18, C. 33, B. 20, 20.10.1989, s. 56.

çevrelerde birtakım temaslarda bulundum. Sonunda kendi isteğimle adaylığımı koydum. İlle de kazanacağım demiyorum. Demokrasilerde aday olmak için kazanmak şart değildir. Ancak her zaman çok adaylı seçimlerden yanayım ve bunun daha demokratik olacağı inancındayım.” Başbakan Turgut Özal’ın aday olması ile ilgili; *“Özal’ın adaylığının yerinde bir karar olup olmadığını yaşayarak birlikte öğreneceğiz”*, demiştir.¹⁴³

SHP ve DYP milletvekillerinin katılmadığı 20 Ekim 1989’daki oylamaya 285 ANAP milletvekili katıldı. Oylama sonucunda Özal 247, Çelikbaş 18 oy aldı. 17 oy boş, 3 oy geçersiz çıktı. Adaylardan biri üçte iki çoğunluğun oyunu alamadığı için seçim ikinci tura kaldı.¹⁴⁴

Cumhurbaşkanı seçilebilmek için 300 oyun gerekli olduğu ikinci tur 24 Ekim’de yapıldı. Bu turda Özal’ı destekleyenler, önceki turda Çelikbaş’a oy veren veya boş oy kullandığı tahmin edilen vekilleri yakın takibe aldı. Oylama sonucunda Özal’a 256, Çelikbaş’a 17, boş 9, geçersiz 2 oy çıktı. Böylece seçim üçüncü tura kaldı.¹⁴⁵ Oylama sonrası Çelikbaş, gazetecilerin 3. turda da devam edecek misiniz? Sorusuna, *“devam edeceğim dönüş söz konusu değil”*, yanıtını vermiştir.¹⁴⁶ Çelikbaş dediğini yapmış, bir hafta sonraki oylamaya katılmıştır. 31 Ekim 1989’daki bu oylamada Turgut Özal 263 oy, Çelikbaş 14 oy almış, 3 oy da boş çıkmıştır. Böylece Çelikbaş cumhurbaşkanı seçilememiştir.¹⁴⁷ Fethi Bey Turgut Özal’ın karşısına kazanamayacağı belliyken çıkmış gibi görünüyor. Burada bir taktik gereği mi? sorusu akla gelmektedir. Zira muhalefet partileri seçimi boykot etmiştir. Demokratik bir seçilmiş gibi gösterip Turgut Özal’ın cumhurbaşkanlığına gölge düşmemesini sağlamak ve meşrulaştırmak

¹⁴³ “İkinci Aday Fethi Çelikbaş”, Milliyet, 19 Ekim 1989, s. 11.

¹⁴⁴ “İlk turda 38 Fire”, Cumhuriyet, 21 Ekim 1989, s. 1.

¹⁴⁵ TBMM TD, D. 18, C. 33, B. 21, 24.10.1989, s. 70.

¹⁴⁶ “Çankaya 3. tura kaldı”, Cumhuriyet, 25 Ekim 1989, s. 1,14.

¹⁴⁷ TBMM T.D, D. 18, C. 33, B. 24, 31.10.1989, s. 128; Cüneyt Arcayürek, “AFP’nin Dediği Çıktı”, Milliyet, 14 Aralık 2010, s. 9.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 31-72.

görüntüsü de vardır. Ancak bundan emin değiliz. Zira ilk tur da Çelikbaş'a oy verenlere baskı yapılmıştır.

Aktif Siyaset Sonrası ve Vefatı (1991- 2009)

79 yaşındaki Çelikbaş, 20 Ekim 1991 seçimlerine milletvekilliği aday adaylığı için başvurmadı.¹⁴⁸ Bu onun oldukça uzun soluklu aktif siyasi hayatının sonu oldu. Ancak sonrasında da Fethi Bey *Encümen-i Daniş* adlı düşünce topluluğuna üye olması ve başkanlığını yapması sayesinde gündemde kalmaya devam etti.

Fethi Çelikbaş aktif siyasi hayatı hemen sonrası *Encümen-i Daniş* adlı düşünce topluluğuna üye olmuştur.¹⁴⁹ Encümen-i Daniş içerisinde eski başbakanlar, eski TBMM başkanları, eski bakanlar, eski genelkurmay başkanları gibi önemli devlet adamlarının yer aldığı bir düşünce topluluğudur. Sıkça bir araya gelmişler ve üzerinde görüş birliğine vardıkları konuları dönemin cumhurbaşkanı ve başbakanına yazdıkları mektuplarla iletmışlerdir. Bu durumla ilgili Fehmi Kuru şöyle demiştir: “*Gazeteci-yazar kimlikli üyeler vardıkları görüşler istikametinde yazılarla kamuoyu oluşturuyorlar. Onların üzerinde buluştukları konular hemen olmasa da genellikle devlet politikasına dönüşüyor. Buna dönüşüyordu demek daha doğru olur.*”¹⁵⁰

Fethi Bey Encümen-i Danişin 1996’da başkanı olmuştur. 2006 yılının sonlarına doğru gidip gelmekte zorlandığı için 94 yaşındayken

¹⁴⁸ “ANAP’ın Aday Listesi Özal’da”, Cumhuriyet, 14 Ekim 1991, s. 7.

¹⁴⁹ Seda Şimşek, “Encümen-i Daniş’in eski liderinden itiraf”, <https://www.memleket.com.tr/encumen-i-danisin-eski-liderinden-itaraf-37958h.htm>, son erişim tarihi: 05.11.2022.

¹⁵⁰ Fehmi Kuru, “Encümen-i Dâniş de nereden çıktı? Tarihte ve Günümüzde Encümen-i Dâniş...”, <https://fehmiroku.com/encumen-i-danis-de-nereden-cikti-tarihte-ve-gunumuzde-encumen-i-danis/>, son erişim tarihi: 05.11.2022.

ayrılmıştır. O ayrıldıktan sonra Başkanlığa Mülkiye'den talebesi olan eski TBMM Başkanı Necmettin Karaduman getirilmiştir. Ocak 2009'da 97 yaşındayken Fethi Bey Encümen-i Daniş ile ilgili şöyle demiştir: “Benim dönemimde özellikle dincilikle ilgili kaygılar vardı. Korkmadan, cesaretle bu konudaki düşünceler cumhurbaşkanına iletildi.”¹⁵¹ Fethi Bey bundan 9 ay kadar sonra, 3 Kasım 2009'da yaşlılığa bağlı olarak 97 yaşında İstanbul'da vefat etmiş, Aşiyân Mezarlığında toprağa verilmiştir.¹⁵²

Recep Yeter'e göre, 37 yıl vekillik yapmış kurt siyasetçi Fethi Çelikbaş'ın mal varlığı olarak, sadece iki dairesinin olması, onun siyaseti menfaat için değil, daha çok hizmet için yaptığının ispatıdır.¹⁵³ Fethi Bey bir 4 Aralık Mülkiyeliler Gününde; *kamuda, devlette çalışanlar, tarihe yaptıkları hizmetlerle ve ülkeye faydalı oldukları için geçerler. Devlette para olmaz. Devlet ve siyaset, para kazanma yeri değildir. Eğer devlette ve siyasette para kazanırsanız, bunu usulsüzlük, yolsuzluk yaparak ve rüşvet alarak yapabilirsiniz. Para kazanmakla, zengin olmak isteyenler ya hususi sektöre geçsinler ya da kendi işlerini kursunlar demiş, konuşmayı dinleyen İsmet İnönü de, Fethi Hocanın bu sözünü duvarlara asmalıyız, demiştir.¹⁵⁴ Onun söylediği iddia edilen, “Ben Burdur'un değil Türkiye'nin milletvekiliyim” sözü, sık parti değiştirmesi, memleketi Burdur'da aleyhinde güçlü bir hava oluşturmuştur.¹⁵⁵ Memleketi Burdur'da seveni kadar sevmeyeni de vardır. Son yetmiş yılda Burdur'un can damarlarından olan Burdur şeker fabrikası onun bakanlığı zamanında Burdur'a yapılması kararlaştırılmıştır. Bu memleketine önemli bir hizmettir. Zira fabrika Isparta, Dinar veya başka bir yere de yapılabilirdi.*

¹⁵¹ S. Şimşek, “Encümen-i Daniş'in eski liderinden itiraf”.

¹⁵² R. Çetin, *Burdur Milletvekili Fethi Çelikbaş'ın Demokrat Parti Dönemi Meclis Faaliyetleri*, s. 30.

¹⁵³ R. Yeter, “37 sene vekillik=iki daire”, s. 7.

¹⁵⁴ S. Maruflu, “Prof. Dr. Fethi Çelikbaş Altın Çağda Devlet Adamı ve Hoca”.

¹⁵⁵ H. Kuzucu, “Burdur Tarihinin Son 265 Yılından Bir Kesit Çelik Paşalar ve 1840 Burdur İhtilali”, s. 15.

Fethi Bey'in biriktirdiği tüm anı ve belgelerin bir yangında yanması,¹⁵⁶ anılarını yazmamış olması, onunla ilgili çalışmaların yok denecek kadar az olması gibi durumlar, hakkında bilmediğimiz daha çok şeyin olabileceği düşüncesini akla getirirse de araştırmanın neticesinde bir takım sonuçlara ulaşılmıştır.

Sonuç

Fethi Çelikbaş, 1946 genel seçimlerinde Demokrat Parti'den milletvekili adayı olması ile başlayan siyasi hayatı neredeyse vefat ettiği yıl olan 2009'a kadar sürmüştür. Bu uzun süreçte altı defa bakanlık, yedi dönem milletvekilliği, altı yıl cumhuriyet senatörlüğü yapmıştır. 8. Cumhurbaşkanlığı için aday olmuştur. Aktif siyasi hayatı sonrası, Encümen-i Daniş adlı önemli bir düşünce topluluğuna on yıl başkanlık yapmıştır. Demokrat Parti, Hürriyet Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi, Cumhuriyetçi Güven Partisi, Anavatan Partisinde yer almış, bu partilerin bazılarının kuruluş sürecinde rol oynamış, hemen hepsinin yönetim kadrosu içinde bulunmuştur. Fethi Bey, Çok Partili Dönemin önemli olaylarının hep içerisinde görülmüştür. Birçok farklı parti de siyaset yapmış olması akla menfaat için mi? Siyaset yaptığı sorusunu getirirse de araştırmada görüldüğü gibi savunduğu fikirlere, mensubu olduğu parti ters düştüğünde önce parti içinde mücadele etmiş, bunun için de cesaretle hükümetlerinde bakan olduğu, Menderes'i, İnönü'yü karşısına alabilmiştir. Başka çare kalmayınca DP'den ve CHP'den ayrılmıştır. Dolayısıyla birçok partide siyaset yapmış olmasında kişisel menfaat sağlama söz konusu değildir.

¹⁵⁶ R. Çetin, *Burdur Milletvekili Fethi Çelikbaş'ın Demokrat Parti Dönemi Meclis Faaliyetleri*, s. 32; "Boğazda tarihî bir yalı daha yandı", *Milliyet*, 12 Mayıs 1972, s. 1.

Yine araştırmada görüldü ki Fethi Bey'in akademisyenlik döneminden beri savunduğu birçok liberal politika, Hürriyet Partisinde de savunulmuş, parti feshedilip CHP ile birleşince bu politikalar CHP'ye taşınmış, 27 Mayıs 1960 sonrası Fethi Bey'in de yer aldığı Kurucu Meclisin hazırlattığı 1961 Anayasasında yer bulmuştur. Türkiye'nin kalkınmasının liberal ekonomi ile olacağına inanmış ve yabancı sermayenin Türkiye'ye gelmesini desteklemiştir. Ekonomi ve Ticaret Bakanı görevindeyken yabancı sermayenin Türkiye'ye gelmesi için uğraşmış, bunun için dünyanın o zamanki en liberal yabancı sermaye teşvik kanunu olan, *18 Ocak 1954'te 6224 Sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanununu* çıkartmıştır. Bu kanun ve paralelindeki Fethi Bey'in petrol politikaları çok eleştirilmiştir. Bu kanunlar yürürlükte kalsa da pek işe yaramamış, ancak Fethi Bey'in de yer aldığı ANAP döneminde gerçekleşmeye başlamıştır.

Türkiye'de 1970'li yıllardaki sokak çatışmalarında antikomünist bir tavır göstermiştir. Fethi Bey'in 1968-1981 arası partisi Cumhuriyetçi Güven Partisi de antikomünist bir mücadele vermiş, laik milliyetçi bir ideoloji sergilemiştir. Hatta 12 Eylül'ü desteklemiştir. Zaten Fethi Bey'in 27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971 Muhtırası, 12 Eylül 1980 Askeri Darbe dönemlerinin hemen sonrasına bakıldığında, hepsinde askerle arasının iyi olduğu görülmüştür. Türkiye'deki darbelere özgü bir durum olan askerin idareyi sivillere geri verme sürecinin de hep içerisinde yer almıştır. Bu durum aktif siyasi hayatı sonrasında Encümen-i Daniş gibi içerisinde eski başbakan, eski genelkurmay başkanları, komutanlar, eski siyasetçiler gibi önemli üyelerin yer aldığı önemli bir düşünce topluluğuna on yıl başkanlık yapması ile de devam etmiştir. Bu gibi durumlar onun siyasetin görünmeyen yüzünde de etkili olduğu gibi birçok farazi düşüncüyü akla getirebilir. Yine politikayı profesyonel bir meslek olarak gördüğü de düşünülebilir. Fakat bu düşünce de sıkıntılıdır. Zira Fethi Bey politikayı daha çok memlekete bir hizmet alanı olarak görmüştür. Başlangıçtan itibaren siyasi fikirlerinden taviz vermemiştir. Örneğin DP'de *ispat hakkı* meselesi, CHP'de *ortanın solu*

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 31-72.

meselesi gibi durumlar nedeniyle parti içinde muhalefet olmuş ve bu iki büyük partiden ayrılabilmiştir.

Fethi Bey, 18 ve 19. yüzyılda siyaseten etkili Burdurlu Çelik Paşalar sülalesinin 20. yüzyıldaki temsilcisi olmuş ve sülalenin siyasetçi çıkarma geleneğini 21. yüzyıla taşımıştır. Fethi Bey çok partili sistemin Türkiye’de yerleşmesini istemiş ve buna katkı sağlamıştır. Çalışkanlığı ve mücadele adamı olması ile siyasetin en zor anlarında bırakıp köşesine çekilmemiş, devletin temel ilkelerine sahip çıkmış, Atatürk ilke ve inkılâplarına bağlı önemli bir devlet adamı olmuştur.

Bibliyografya

1. Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 030.10.00.00/77.512.5, 26.05.1950.

BCA, 030.10.00.00/78.516.17, 06.05.1954.

BCA, 030.01.00.00/93.582.06, 30.01.1962.

2. Resmî Yayınlar

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (1972)

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1969) (1971)

Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi (1980) (1981)

T.C. Kurucu Meclis Tutanak Dergisi (1961)

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 31-72.

T.C. Resmî Gazete (1983) (1987)

T.C. Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi (1961)

TBMM Tutanak Dergisi (1954) (1957) (1983) (1987)

T.C. Başbakanlık O ve M Daire Başkanlığı, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri*, Cilt I-II, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1978.

TÜİK, *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012.

3. Telif Eserler

AHMAD Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, Hil Yayınları, İstanbul, 2015.

AKSOY Muammer, *Sanayi Bakanı Çelikbaş'ın, Rejime, Hukuka ve Memleket Menfaatlerine Aykırı Tutumu*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1963.

ALİCAN Ekrem, *Günlükler 1956-1966*, (Haz: Binnur Mörel Büyükertan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021.

ALİCAN Ekrem, *Günlükler 1954-1956*, Haz. Binnur Mörel Büyükertan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022.

AYATA Ayşe Güneş, “Türkiye'nin Demokratikleşme Sürecinde Ortanın Solu Hareketi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, L/3, 1995, s. 79-88.

BAŞ Ramazan, “İstisnai Bir Seçim Sonucu: Sözlü ve Yazılı Tarih Işığında 1957 Seçimlerinde Burdur”, *Sözlü Tarih Dergisi*, II/1, s. 15-48.

BİLÂ Hikmet, *CHP 1919 –1999*, Doğan Kitap, İstanbul, 1999.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 31-72.

BOZKIR, Gürcan, “Türk Siyasal Hayatında Cumhuriyetçi Güven Partisi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VI/15, 2007, s. 275-308.

Böcüzade Süleyman Sami, *Isparta Tarihi*, (Haz: Hasan Babacan), Isparta İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Isparta, 2012.

ÇANKAYA Ali, *Mülkiye Târîhi Ve Mülkiyeliler*, C. 8, Mars Matbaası, Ankara, 1971.

ÇAVUŞOĞLU Hüseyin, “1983 Genel Seçimleri ve Anavatan Partisi”, *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, VIII/1, 2022, s. 77-86.

ÇETİN Rukiye, *Burdur Milletvekili Fethi Çelikbaş'ın Demokrat Parti Dönemi Meclis Faaliyetleri*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2019.

ÇETİNKAYA Selma G., “Basına İspat Hakkı Tanınması Meselesi ve Muhalif Duruş”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXV/1, 2020, s. 133-165.

DUMAN Doğan-KAYA Asil, “1960’lar Türkiye’sinde Petrol Politikasına İlişkin Tartışmalar”, *History Studies*, XIV/1, 2022, s. 49-72.

GÖLEN Zafer, “Burdur Kent Tarihi”, *Sosyal ve İnsani Bilimler*, (Ed. Hacer Arslan Kalay), Iype Yayınevi, Çetine /Karadağ, 2021, s. 178-211.

KARLUK Rıdvan, *Cumhuriyet’in İlanından Günümüze Türkiye Ekonomisi’nde Yapısal Dönüşüm*, Beta Yayınları, İstanbul, 2005.

MUMCU Uğur, *Sakıncalı Piyade*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1993.

ÖZTÜRK Kâzım, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları*, Ak Yayınları, Ankara, 1968.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 31-72.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, “Sadrazam Halil Hamid Paşa”, *Türkiyat Mecmuası*, C. V, 1936, s. 213-268.

ÜREKLİ Bayram- BİZBİRLİK Alpay, “Karaman Valisi Mehmet Çelik Paşa’nın Terekesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/1, 1994. s. 175-232.

ZÜRCHER Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

4. Süreli Yayınlar

“19’lar ayın on beşinde Ankara’da toplanıyor”, *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1955, s. 1-3.

“ANAP Kazandı”, *Cumhuriyet*, 7 Kasım 1983, s. 1.

“ANAP’ın Aday Listesi Özal’da”, *Cumhuriyet*, 14 Eylül 1991, s. 7.

“Başkan Vekilliği Seçimi Sürprizli Geçti”, *Milliyet*, 1 Kasım 1959, s. 1.

“Boşalan”, *Milliyet*, 2 Temmuz 1978, s. 14.

“Burdur İl Seçim Kurulu Başkanlığından”, *Burdurun Sesi*, 14 Ekim 1957, s. 3.

“CHP Grubunda”, *Milliyet*, 25 Ocak 1967, s. 7.

“CHP Tural’ın Emrini Tasvip Etmedi”, *Milliyet*, 9 Şubat 1967, s. 1.

“CHP’de durum karıştı”, *Milliyet*, 25 Ocak 1967, s. 7.

“Çankaya 3. tura kaldı”, *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1989, s. 1,14.

“Çelikbaş Odalar Birliğinin Adayı”, *Milliyet*, 20 Aralık 1960, s. 3.

“Çelikbaş: Yakında yeni bir parti kuracağız, dedi”, *Milliyet*, 30 Nisan 1967, s. 1,7.

“Devrim Ocakları kuruluyor”, *Cumhuriyet*, 23 Şubat 1952, s. 1.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 31-72.

- “DP’deki hâdiselerin dün gece vardığı netice”, Cumhuriyet, 16 Ekim 1955, s. 1.
- “Dün 5 Vekâlete Tayinler Yapıldı”, Milliyet, 9 Nisan 1953, s. 1.
- “Fethi Çelikbaş (GP): Huzursuzluk Var”, Milliyet, 2 Ekim 1969, s. 4.
- “Fethi Çelikbaş Sanayi Odası Başkanı Oldu”, Milliyet, 26 Ağustos 1960, s. 1.
- “Feyzioğu: Adam Kötüleme Yok”, Milliyet, 21 Ağustos 1969, s. 4.
- “GP Yönetim Kurulu”, Milliyet, 30 Ekim 1970, s. 9.
- “Güven Partisi dün kuruldu”, Milliyet, 13 Mayıs 1967, s. 7.
- “Güven Partisi Yönetim Kurulu Seçildi”, Milliyet, 4 Mart 1968, s. 1.
- “Hürriyet Partisi dün 16’da resmen kuruldu”, Cumhuriyet, 21 Aralık 1955, s. 1,3.
- “Hürriyet Partisi dün kendi kendini feshetti” Cumhuriyet, 25 Kasım 1958, s. 1.
- “İkinci Aday Fethi Çelikbaş”, Milliyet, 19 Ekim 1989, s. 11.
- “İlk turda 38 Fire”, Cumhuriyet, 21 Ekim 1989, s. 1.
- “İpekçiyi bugün toprağa veriyoruz”, Milliyet, 4 Şubat 1979, s. 8.
- “İşbirliği Önleyici Tasarı Dün Kanunlaştı”, Ulus, 12 Ekim 1957, s. 1.
- “Kabineyi İki Parti Kuracak”, Hürriyet, 17 Ekim 1961, s. 1.
- “Kasaroğlu: MDP’den Aday Çıkmayacak”, Milliyet, 30 Kasım 1983, s. 6.
- “Komutanlar Ültimatı Verdi”, Son Havadis, 13 Mart 1971, s. 1.
- “Meclis Seçimi Yenileme Kararı Verdi”, Zafer, 12 Ekim 1957, s. 1.
- “Sunay, Beş Kontenjan Senatörünü Açıkladı”, Milliyet, 4 Temmuz 1972, s. 1.
- “Temsilciler Meclisine Seçilen Yeni Üyeler”, Milliyet, 29 Aralık 1960, s. 1.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 31-72.

- “Türk Milleti Asaletini Gösterdi”, Hürriyet, 12 Temmuz 1961, s. 1.
- “Üç partiden 35 eski parlamenter seçime katılabiliyor”, Cumhuriyet, 23 Eylül 1983, s. 6.
- “Üçüncü Büyük Parti Doğdu”, Milliyet, 4 Mart 1973, s. 1.
- “Yeni Meclis’in 1200 adayı hazır”, Cumhuriyet, 3 Eylül 1983, s. 1.
- “Yeni Parti Kuruluyor”, Milliyet, 1 Mayıs 1967, s. 1.
- ALPAY Kabacalı, “Atatürk’ten Özal’a”, Cumhuriyet, 14 Mayıs 1993, s. 5.
- ARCAYÜREK Cüneyt, “AFP’nin Dediği Çıktı”, Milliyet, 14 Aralık 2010, s. 9.
- ÇETİNKAYA Hikmet, “Hikmet Bila’nın Kitabı”, Cumhuriyet, 13 Kasım 1999, s. 5.
- DENİZ Ümit, “Güven Partisi Geleneksel Yemeğini Verdi” Milliyet, 25 Mayıs 1970, s. 5.
- DOĞAN Avni, “Yurtta Olup Bitenler”, Akis, 3 Kasım 1959, s. 13.
- PULUR Hasan, “Halkevlerinin Ahı 18 Yıl Sonra Tuttu”, Milliyet, 23 Ekim 1969, s. 7.
- PULUR Hasan, “İlk Koalisyon”, Milliyet, 27 Şubat 1970, s. 7.
- TOKER Metin, “Tek Partiden Çok Partiye”, Milliyet, 29 Mart 1970, s. 7.
- YETER Recep, “37 sene vekillik=iki daire”, Yeni Şafak, 24 Haziran 2007, s. 7.

5. İnternet Makaleleri

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 31-72.

DONAT Yavuz (2005) Fethi Çelikbaş...Canlı Tarih,
https://www.sabah.com.tr/yazarlar/donat/2005/03/04/fethi_celikbas_canli_tarih, son erişim tarihi: 05.11.2022.

KORU Fehmi (2022) Encümen-i Dâniş de nereden çıktı? Tarihte ve Günümüzde Encümen-i Dâniş..., <https://fehmi.koru.com/encumen-i-danis-de-nereden-cikti-tarihte-ve-gunumuzde-encumen-i-danis/>,
son erişim tarihi: 05.11.2022.

KUZUCU Hayati (2008) Burdur Tarihinin Son 265 Yılından Bir Kesit Çelik Paşalar ve 1840 Burdur İhtilali,
<http://www.burdurtarihi.com/celik.pdf>, son erişim tarihi: 19.10.2022.

MARUFLU Selçuk (2009) Prof. Dr. Fethi Çelikbaş Altın Çağda Devlet Adamı ve Hoca, <https://www.oncevatan.com.tr/prof-dr-fethi-celikbas-altin-cagda-devlet-adami-ve-hoca-makale,24763.html>, son erişim tarihi: 26.10.2022.

ŞİMŞEK Seda (2009) Encümen-i Daniş'in eski liderinden itiraf, <https://www.memleket.com.tr/encumen-i-danisin-eski-liderinden-itaraf-37958h.htm>, son erişim tarihi: 05.11.2022.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 73-78.

Amnon Cohen, Economic Life in Ottoman Jerusalem, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, 179 sayfa, ISBN 0521365511.

(Kitap İncelemesi/Book Review)

Aynur YALÇINKAYA*

Müslüman Halklar Tarihi Profesörü olan Amnon Cohen tüm öğrenimini Kudüs Hebrew Üniversitesinde tamamlamıştır. Aynı üniversitede Orta Doğu Çalışmaları Bölümünde Başkanlık yapmıştır. *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century, Jewish Life Under Islam: Jerusalem in the Sixteenth Century, Guilds of Ottoman Jerusalem, The Walls of Jerusalem* gibi çok sayıda makale kaleme almıştır. Makaleler dışında İngilizce, İbranice, Arapça ve Farsça dillerinde yazılmış 25 adet kitabı bulunmaktadır. Orta Doğu üzerine çalışmalar yapmış olan Cohen, genel olarak Osmanlı hâkimiyetinde Filistin ve bilhassa Kudüs üzerine çalışmıştır. 86 yaşında olan İsraili Profesör Türk Tarih Kurumu Şeref Üyesidir. 2022 yılında TÜBA Şeref Üyesi olarak seçilmiştir. Ocak 2023 tarihinde de TÜBA Uluslararası Akademi Ödülü'ne layık görülmüştür.

Giriş ve üç ana bölümden oluşan kitapta bölümlerin alt başlıkları mevcut olup bu alt başlıklar içindekiler kısmında belirtilmemiştir. Birinci Bölüm “*Kasaplar ve Et tüketimi*”, ikinci bölüm “*Sabun Üretimi ve zeytinyağı*” ve son bölüm “*Un ve Ekmek*” ana başlıklarını taşımaktadır.

Kitabın ana bölümleri 127 sayfadan oluşur. Kitabın kalan kısımlarında kısaltmalar hakkında notlar, ağırlıklar ve ölçüler hakkında notlar başlıklı kısa yazılar bulunur. Ardından et fiyatları, zeytinyağı ve sabun fiyatları ve ekmek fiyatları hakkında tablolar verilmiştir. Son olarak sabun fabrikaları hakkında da kısa not yazılmış olup dipnot, bibliyografya ve indeks kısmı ile kitap sonlanmıştır.

* Adıyaman Üniversitesi, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, Mail: akınaynur@hotmail.com

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 73-78.

Kitabın kaynakçasına bakıldığında arşiv kaynağı olarak 1-84 numaralı sicil kayıtlarının kullanıldığı görülür. Kullanılan kitaplarda ise yazarın kendi kitapları dışında Halil İnalçık, Ö. L. Barkan, Kâmil Jamil Asali ve S. Faroghi gibi isimlerin kitaplarından faydalandığı anlaşılmaktadır.

Kitabın ana kaynağı olan siciller, Osmanlı Devleti'nde mahkemelerde günlük olarak tutulurdu ve hüküm verme aşamasında kullanılırdı. Osmanlı'nın her yerinde olduğu gibi Kudüs'te de böyle bir mahkeme vardı. Bu mahkemelerde halka verilen her türlü izin ve çeşitli atamaların kopyası tutulurdu. Her bir sicil, araştırmacıların buradaki yaşamın sırlarına ermek için aralayabileceği ayrı bir kapıdır. Sicil kayıtları bir mahkemede adı geçen kişinin başından geçmiş olan iyi ya da kötü şeylerin ya da bahsi geçen bir kişinin ailesinin araştırılabileceği birer kaynaktır. Sicillerden faydalanmış olan "*Osmanlı Kudüs'ünde ekonomik Yaşam*" kitabı Kudüs araştırmacıları için oldukça faydalı bir eser niteliğindedir. Kitapta okuyuculara sadece "toplum" ve "ekonomi" konularından değil "insanların nasıl yaşadığı" ile ilgili de bilgiler verilmiştir.

Kitapta 16. asır tarihini araştıranlar için çok fazla bilgi mevcuttur. Osmanlı'nın bölgeyi fethettiği ilk yüzyıl olan bu zaman dilimi bir geçiş dönemi olması hasebiyle mühimdir. Fakat 16. yüzyıl Kudüs'ü hakkındaki çalışmalar genelde nüfus ve mimarî alanda yoğunlaşmıştır. Ekonomi alanında ciddi bir araştırma eksikliği mevcuttur. Kitap bu yönüyle araştırmacılara önemli bir katkı sağlamaktadır. Eserde 16. asır sicil kayıtları detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bir konu veya bir kişi hakkında bulunmuş olan belgeler birleştirilerek konular detaylandırılmıştır. Çalışmada belge ve olayların devamı araştırılıp konu sonuçlarıyla değerlendirilip anlatılmaya çalışılmıştır.

Kitapta Osmanlı'nın ilk asrında Kudüs endüstrisine büyük etkide bulunmuş olan üretim ve tüketim alanlarına yoğunlaşmıştır. Bu alanlar et, zeytinyağı (ve sabun) ve ekmek gibi ürünlerin üretimi ve dağıtımıdır. Bunlar incelenen dönem için şehrin en aktif malî alanlarıydı, nüfusun çoğunun sürekli olarak tükettiği ürünlerdi. Ayrıca daha genel sorunlar olan enflasyon, fiyat kontrolü, profesyonel uzmanlıklar ve loncalar arası ilişkiler, yerli nüfusun arz-talep modelleri

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 73-78.

ve bunların ekonomik yaşamı nasıl etkilediği gibi konularda da detaylı analizler yapılmıştır.

“*Kasaplar ve Et tüketimi*” başlıklı birinci bölüm “*Kasaplar Loncası*” ve “*Et fiyatlarının düzenlenmesi*” alt başlıkları ve “*sonuç*” kısmı ile son bulmuştur. Birinci bölümde kasap loncasında sık sık aktif olarak rol almış veya başkanlık yapmış kişiler hakkında bilgiler mevcuttur. Kasapların servetiyle ve sosyal statüsüyle ilgili belgeler sunulmuştur. Kasapların ödediği başlık, sosyo-ekonomik açıdan prestijli bir ailenin kızıyla evlenmeleri veya satın aldıkları köle fiyatları gibi belgeler ile renkli kariyerleri olduğu, malî ve sosyal yönden önemli oldukları çıkarımını mümkün kılmıştır.

Kasaplar Loncası hakkında verilen bilgilerde Kudüs’ün resmî et ticaretini gerçekleştiren bir kooperatif kurumu olduğu belirtilmiştir. Kasaplar Loncasına kabul edilmek için gerekli şartların neler olduğu ve resmî onay sürecinden bahsedilmiştir. Kudüs’te kasap sayıları, nerelerde ikamet ettikleri ve kasaplar ile et satıcılarının görev ve farklılıkları hakkında belgeler sunularak bu konuda ayrıntılı bilgiler sunulmuştur.

Et fiyatlarının düzenlenmesi hususunda Kudüs’te satılan et çeşitlerinden bahsedilmiştir. Belgelerde deve, koyun ve keçi etinin bolca satıldığı gösterilerek 16. asırda koyun etinin her zaman, keçi etinden %10-20 daha pahalı olduğu belirtilmiştir. Bu fiyat farkını tedarikçilerin değil talep oranının belirlediği ifade edilmiştir. Filistin’in ve Osmanlı’nın her yerinde olduğu gibi Kudüslülerin de koyun eti tercih ettikleri bilgisi verilmiştir. Koyun eti ve keçi eti arasında benzerlikten dolayı bazen müşterilerin kandırıldığı söylenmiştir. Kitapta domuz etinin İslam anlayışına göre temiz kabul edilmemesinden dolayı Kudüs’teki kasaplarda satılmadığı anlatılmıştır. Hristiyanların da domuz eti elde etmesine izin verilmediği belirtilmiştir. Yazar et fiyatlarını kayıt altına alırken diğer ürünlerin fiyatlarından bahsettiği gibi para birimlerinden de bahsetmiştir. Et tüketimi ve fiyatlar imparatorluktaki diğer bölgelerle ve imparatorluk dışında Roma ve İtalya gibi ülkelerle kıyaslanmıştır. Ayrıca şehirde yaşayan halkın gelirleri hakkında bilgiler verilerek alım gücü gösterilmeye çalışılmıştır. Daha sonraki yıllarda et fiyatları ve aylıklar arasındaki eşitliğin sağlanması üzerine gelişme görüldüğü kaydedilmiştir.

“Sabun Üretimi ve Zeytinyağı” başlıklı ikinci bölümün alt başlıkları “Zeytinyağı”, “Sabun Üretimi”, “Sabun Ticareti”, “Fiyatlar”, “Zeytinyağı ve Sabun Fiyatları” ve “Son Söz” başlıklarından oluşturulmuştur. Bu bölümde sabun fabrikaları hakkında çıkan kararlar yazılmıştır. Bu kararlara göre fabrikaların nerelerde olduğu, hangi aileler tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır. Kitapta verilen bilgilerde zeytinyağının sabun üretiminin en önemli malzemesi olduğu açıklanmıştır. Ayrıca zeytinyağının saf haliyle de Osmanlı toplumunun günlük diyetinde önemli bir yeri olduğu vurgulanmıştır. Zeytinyağının evlerde ve halka açık binalarda aydınlatma amaçlı kullanıldığı bilgisi ile ürünün önemi belirtilmiştir. Bu temel bilgilerden sonra sabun üretimi, ticareti, zeytinyağı ve sabun fiyatları hakkında bilgiler sunulmuştur. “Son Söz” başlıklı yazı ile bölüm tamamlanmıştır.

“Un ve Ekmek” ana başlığını taşıyan üçüncü bölüm “İş Bölümü: Değirmenciler ve Fırıncılar”, “Lonca Aktiviteleri”, “Tahıl İthalatçıları”, “Arpanın Olgunlaşması”, “Değirmenler ve Fırıncılar”, “Enflasyonla Başa çıkmak” ve “Sonuç” başlıkları ile oluşturulmuştur. Üçüncü bölümde değirmencilerin ve fırıncıların ekonomik ve sosyal anlamda şehirdeki yeri ve öneminden bahsedilmiştir. Bilgilerde değirmencilerin ekonomik ve sosyal anlamda fırıncılardan üst kademede olduğu görülmektedir. Un ve ekmek üretiminde aktif loncaların işleyişi hakkında bilgiler mevcuttur. Şehirde üretilen ve tüketilen ana tahıl maddesinin buğday olduğu, arpanın buğdaydan sonra tercih edilen ürün olduğu sonucuna varmak mümkündür. Temel tüketim ürünü olması nedeniyle tahıl ürünlerinin hasat zamanı önemsenmiş ve bu zamanın tespit ve tescili hakkında birçok belge olduğu vurgulanmıştır. Pirinç gibi ithal edilen ürünler hakkında da bilgiler aktarılmıştır.

Yazar çalışmada ekonomik süreçleri ve bunların sosyal boyutlarını göstermek için bahsi geçen üç sektörü özellikle seçmediğini anlatmıştır. Anlatılan üç sektörün ekonomik aktivitelerinin şehir ekonomisinin tamamını oluşturmadığını bildirmiştir. Bu örnekleri seçmesinin sebebini, Kudüs’ün günlük sicil kayıtlarında haklarında birçok belge ve bilgi bulunmasına bağlamıştır. Cohen, sicil defterlerinde diğer mesleklere ait olan bilgilerin, o sektörün faaliyetlerinden detaylı bir şekilde bahsedebilecek yeterlilikte olmadığını söylemiştir. Et, yağ, sabun ve ekmekle ilgili bulunan birçok

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 73-78.

veri, bu ürünlerin kasaba sakinleri için son derece önemli tüketim malzemeleri olduğunu anlatmıştır.

Kitapta belirtilen bilgiler ile Osmanlı idaresinin ilk 50 yılında yaşanan nüfus büyümesinin emlak piyasasında da düzenli bir artışa ve harabe binaların tamir edilmesine yol açtığı anlaşılmıştır. İnşaatlardaki gelişmeler sadece özel konutlarla sınırlı kalmamış: değirmenler, fırınlar, yağ presleri ve sabun fabrikaları da artmıştı. Bunlar vakıflara ya da ailelere ait olsa da, herkes için faydalı olan ekonomik hizmetleri sağlamaları niyetiyle yaptırılmış olduğu tespit edilmiştir. Birçok çarşı ve fakirlere hizmet veren kuruluşlar da tamir ettirilmiş ve kamu tesislerine (Haseki Sultan İmarethanesi gibi) yenileri eklendiği vurgulanmıştır.

Cohen eserini Kudüs'ün 16. asır ekonomisinin iyi düzenlenip düzenlenmediği, dinamik bir ekonominin var olup olmadığı sorularını cevaplandırmak amacıyla kaleme almıştır. Yazar yaptığı araştırmalar ile şehirde birçok loncanın varlığı ve işleyişi, hiyerarşi dinamikleri, muhtesip ve tüccar başı, fiyat düzenlemeleri bilgileri ile şehirde verimli bir malî organizasyonun varlığı sonucuna varmıştır. Eserde verilen bilgilere göre Kudüs, esasında bir taşra kenti olsa da merkezi hükümetin unsurlarını da bünyesinde bulundurmıştır. Sultan'ın politikalarının genel sınırları içinde şehir kendi ekonomik ve sosyal hayatını, merkezî idarenin kısıtlı miktardaki müdahalesi eşliğinde belirlemiştir. Böylece Osmanlı'nın Kudüs gibi coğrafi anlamda merkezden uzak kasabalardaki yerli idareye, kendi durumlarına uygulanabilir düzenlemeler yapma şansını ve esnekliğini verdiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Eserin dilinin popüler olmadığını ve akademik kavramların çokça kullanıldığını belirtmek gerekir. Alan ile ilgili bilinmeyen kavramlar kitabın sonunda açıklanmaya çalışılmıştır. Yalnız bu bilgiler çok uzun tutulmamıştır. Bu açıklamalara rağmen bölge ve alan hakkında bilgi sahibi olmayan kişiler için anlaşılması kolay olmayan bir eserdir. Bu yönüyle eser akademik çalışmalar için daha kullanışlıdır. Kitapta önemli bazı yerlerin resimleri verilerek anlatımlar görsel açıdan güçlendirilmiştir. Son kısımda verilen tablolar ise açıklayıcı bilgiler sunmaktadır.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 73-78.

Eserde her üç bölümden sonra verilen sonuç kısımlarında örnekler verilmiş hatta bazen başka konulara değinilmiştir. Bu konular başlıklardan bağımsız bilgiler de ihtiva etmektedir. Yazılan bu bilgiler muhtemelen, yazarın kendi ifadesinde de belirttiğı gibi, yeterince belgeye ulaşamadığı için farklı bir başlıkta incelenememiş konular olmalıdır. Böylece sonuç başlıkları beklenenden daha uzun ve farklı bir konu anlatır tarzda kaleme alınmıştır. Haliyle konu bütünlüğü ve akış bozulmuştur. Fakat dönem araştırmacıları için sonuç kısımlarında olan bu veriler oldukça zengin ve önemlidir. Genel olarak eser Osmanlı, Ortadoğı, Kudüs, Kudüs ekonomik ve sosyal yaşamı gibi konularda araştırmacıların istifade edebileceğı bir çalışmadır.

**Kadınların Tarihi Orta çağın Sessizliği- Cilt II, Editörler:
Georges Duby, Michelle Perrot, Bölüm Editörü: Christiane
Klapisch-Zuber, Çeviren: Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası
Yayınları, İstanbul, 1992, sayfa sayısı:531, ISBN 975-458-631-4.**

Nasibe POLAT*

Özet

Orta çağda kadın ve kadın algısını detaylı bir şekilde bizlere sunan bu çalışma 5 ciltten oluşmaktadır. Dönemsel olarak her cildi farklı dönemlerdeki kadını anlatmaktadır. II. cilt ise Orta çağ Avrupası'nda yaşayan kadını ele almaktadır. II. cilt olan eser, 4. ve 15. yüzyıllar arasında Avrupa toplumundaki kadın algısını sunmaktadır. Editörleri tarafından da izah edildiği gibi bir feminist çalışma olarak çok fazla değinilmeyen “Kadın” teması üzerinden erkek cinsini, Orta çağ toplumundaki kadın algısını, manipüle edilme gerekçeleri, var olan algının gizli aktörleri, kadının toplumdaki değişken olan pozisyonunu, kadın algısını yönlendiren kadın örnekleri, dönemin edebî eserleri gibi konular hakkında bizlere geniş bilgiler sunmaktadır.

Çalışmanın Bölümleri

Çalışmanın girişini sağlayan iki başlıktan sonra dört bölüm ve her bölüm kendi içerisinde alt başlıklar halinde meydana gelmiştir.

Eserin girizgâhını oluşturan “Kadınların Tarihini Yazmak” başlığıyla kadının tarihinin yazılma gerekçesi kısaca ifade edilmiştir. Bir feminist çalışma olarak hedeflenenin ne olduğu bu başlık altında belirtilmiştir. Ana bölümlere geçilmeden önce “Kadınları Dâhil Etmek” başlığı karşımıza çıkmaktadır. Burada ise eserin oluşum gerekçeleri, zorlukları aktarılmıştır. Yüzyıllar süren geriye atılmanın karşısında kadının sesini yükselttiğinden bahsedilir. Bu karşı koyuş yaklaşık olarak 15. yüzyıllara denk gelmektedir. Kadın örnekleri üzerinden 19.

* Mersin Üniversitesi, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, Mail:
nsbplt44@gmail.com.

yüzyıllardan itibaren kadın çalışmalarının artışından bahsedilmektedir. Bu artışla beraber kadın cinsine yönelik çalışmalarının ihmali üzerine tartışmada bulunulmuştur. Burada yazar temaya yönelik genel eğiliminden bahseder. Feminist bir çalışma olarak burada kadına yapılan haksızlığı kendi ifadeleriyle belirtmiştir. Bu başlık ilgi çekici olduğu kadar öznel fikirlerin yer aldığı bir kesittir. Daha sonra eserin oluşum aşamalarından, gerekçelerinden, amaçlarından bahsedilmiştir. Bunu yaparken tarih araştırmacıları da eleştirilmiştir. Bu alt başlık hem açıklama hem de tartışma bölümü olarak düşünülebilir. İki alt başlığın ardından çalışmanın asıl bölümlerine geçilmiştir. Kitabın genel olarak hem hacimli olması hem de her bilginin olduğumuz coğrafya açısından yeni olması hasebiyle her bölümün alt başlıklarını tek tek aktarmaktan öte genel değerlendirmede bulunmanın daha doğru olduğu kanaatindeyiz.

I.Bölüm

“Bir Kontrol Normları”

Beş alt başlıktan oluşan bu bölüm genel olarak 4-6. yüzyıldan başlayarak 15. yüzyıllara kadar olan kadın algısından bahsetmiştir. Bu kadın algısının değişkenliği, dönemsel kadın temsilcileri, toplumdaki kadın tesiri üzerindeki din baskısı ve edebî eserler hakkında örnekler verilerek bahsedilmiştir. 6. ve 7. yüzyıllarda din adamlarının şiddetli kadın düşmanlığının hissedildiği dönemlerdir. Bu dönemlerde özellikle Havva Ana örneği veya Kitab-ı Mukaddes'te yer alan Din üzerinden kadın ötekileştirilmenin ötesinde kadın, kötülüğün kaynağı olarak işaret edilmiştir. İlk kadın olan Havva, kötülüğün tohumu ve Tanrı'nın kanununu çiğneyen taraf olarak kadının kaderini belirleyen isim olmuştur. Dönemsel olarak birçok kadın karşıtı eserler hakkında da bilgi verilmektedir. Havva Ana karşıtlığına karşılık Meryem Ana'yı yücelten bir anlayış söz konusudur. Birçok kadın temsilcilerden bahsedilmektedir. Havva Ana kötülüğün tohumunu atarken Meryem Ana kadının kurtuluş ışığı olmuştur. Kocasını ayartarak yılanın dediğini yaptıran Havva Ana, insanın cennetten kovulmasına neden olmuştur. Din adamlarınca bu empoze edilirken paralel şekilde bakire Meryem Ana ile kurtuluşa erişmenin mümkün olduğu yaygınlaştırılmıştır. Kadın

fitri zayıflığından dolayı yargılanırken toplumda belli bir yerde konumlandırılmaya çalışılmıştır. Özellikle 11. ve 12. yüzyıllarda kadın din adamlarınca çok sert bir şekilde eleştirilmiştir. Kadın toplumda çok fazla yer almayan ve erkek karşısında pasifleştirilen taraf olmuştur. 13. yüzyıllara kadar kadın, erkek himayesinde olması gereken taraf iken 13. yüzyıllardan itibaren günah sebebi olarak gösterilen Havva'ya ortak olarak Âdem de suç ortağı olarak gösterilecektir. 13. yüzyıllardan itibaren günahkâr olan kadının temizlenmesinin mümkün kılan Mecdelli Meryem popüler hale gelecektir. Böylece katı olan kadın algısı, yumuşamaya başlayacaktır. Havva Ana kadının doğasını, Meryem Ana ideal olanı, Mecdelli Meryem ise aradaki boşluğu doldurmuştur. 13. yüzyıllardan itibaren kadına olan algı kırılacaktır. Kötülüğün kadının fitratında olduğu kadar temizlenmesinin de mümkün olduğu kabul edilerek toplumda kadın daha aktif hale gelmiştir. 14. ve 15. yüzyıllarda kadına olan saygının artmasıyla birlikte kadın toplumda daha aktif hale gelmiştir. Genel olarak bu bölümde kadın algısındaki değişiminden bahsedilmiştir. Bu bahiste, o dönemde ortaya çıkan birçok eserden de haberdar olmamıza vesile olunmuştur. İbn-i Sina'nın kaleminden çıkan "*El- Kanun*" kitabın başta olmak üzere Sevilla'lı Isidorus'un "*Etymologies*" i, Romalı Giles'in "*İnsan Bedeninin Uterustaki Oluşumu Üzerine*"si, Hieronymus'un "*Anti-Helvidius*"u, Boccacio'nun "*Decameron*"u, Aristoteles'in "*Economics*"i gibi birçok eserden haberdar olmamızı sağlamıştır. Bu açıdan da kıymetli bulduğumuz çalışma, öte tarafta kadına yönelik eleştirilerde Aristo gibi filozofların yaklaşımları hakkında kısa da olsa bilgi vererek dönemin felsefi algısına yönelik bilgiler sunmaktadır.

Genel itibariyle bu bölümde kadın algısının dönemsel olarak değişimi dağınık da olsa bizlere sunulmuştur. Edebî eserler ve Sara, Meryem Ana, Havva Ana gibi kadın temsilcilerine yönelik algıların toplumda nasıl genel bir yargıya dönüştüğünü çalışmanın bu bölümünde öğrenmekteyiz. Bu açıdan çalışmanın en uzun bölümü olduğu kadar en kıymetli bölümü olarak kabul etmekteyiz. Verilen bilgiler aracılığıyla Orta çağ Avrupası'nda evli, bekâr, dul olarak nitelendirilen kadınlara dayatılan nitelikler gün yüzüne çıkmıştır.

I. Bölüm “Aile ve Sosyal Stratejiler”

Bu bölüm başlığından anlaşılacağı üzere kadının “*evlilik*” kurumundaki etkinliği tartışılmıştır. Başlangıçta bu konuya dair bilgilerin aynı şekilde eksikliğinden bahsedilmiştir. Mevcut olan veriler daha çok Orta çağ Avrupası’yla özdeşleşmiş olan hiyerarşinin en üst tabakasına aittir. Bu nedenle değerlendirmenin istenilen şekilde yapılamadığı belirtilmiştir.

Evlilik kurumu üzerinden kadını aktarıldığı bu bölüm bir kıyaslama bölümü olarak algılayabilir. Roma dönemi adetleri aktararak kadının evlilik kurumundaki yeri ve var olan sınırlı haklarından bahsedilmiştir. Kadının Roma dönemi Hristiyanlık anlayışıyla birlikte durumunda bir iyileşmenin yaşandığını burada görmekteyiz. Aynı anlayışla verilen veriler, işaret edilen kaynaklarla kanıtlanmaya çalışılmıştır. Bu açıdan kıymetli bulduğumuz çalışmanın bu bölümünde genel olarak kadının Roma döneminden başlayarak feodal sistemdeki yerine dair değerlendirme yapılmıştır. Bu değerlendirmede bulunurken çıkarılan yasalar üzerinden kadının yasal haklarına değinilmiştir. Roma döneminden başlayarak Merovenj, Karolenj dönemi kadınının yasal sınırları aktarılmıştır. Bu anlamda kıymetli bir bölümdür. Kadının evlilik yaşından başlayarak, şahitlik etme, miras hakkı vb. konulara dair dair oldukça kıymetli bilgiler verilmiştir. Dönem ve yasal kanunlar dâhilinde yasallaşma sürecinde, kadının durumundaki değişimi bizlere sunan bir bölüm burada oluşturulmuştur. Önceki bölümde var olan anlayışla bahsi geçen dönemlere ait yazılı kaynaklar ve araştırma eserler hakkında ara ara yer verilmiştir. Bu aktarım süreci feodal dönemiyle devam etmiştir. Feodalizmin yaygınlaştığı ve olgunlaştığı dönem olarak 11. yüzyıllar üzerinden kadın konusu tartışılmaya devam edilmiştir. Feodal sistemle beraber meydana gelen feodal yasallaşmanın kadının durumunu tahlil edilmesi noktasında önemli bilgiler sunulmuştur. Feodal dönem, kadının erkek vasiliğinde varlık bulduğu bir dönem olarak çok fazla

merak edilmektedir. Topraktan beslenerek gelişen bir sistem olarak feodalizm erkek gücüne muhtaçtır. Bu açıdan ataerkil olan feodal sistemde kadın, erkeğin gerisinde varlık bulmuştur. Kadının durumunun bu dönemle beraber devrimleştiği fikrini, sunulan bilgiler ışığında tartışmamız mümkün kılınmıştır. Kadın koca itaatinde sonsuz olmakla beraber erkek kadını koruması altına almakla mükelleftir. Feodal düzen kadın-erkek arasında bir dengesizlik yaratmakla beraber zorunlu bir bağ kurmuştur. Feodalizmin doğru tahlili bu bölümle mümkün kılınmıştır. Feodalizm, şartların dayatmasıyla ortaya çıkan bir sistem olarak Avrupa toplumuna yeni bir düzen getirmiştir. Kadın, feodal düzen üzerinden belli bir yere oturtulmuştur. Evde koca veya baba himayesinde bulunurken bağlılık ve iffetini korumak zorunda olan taraf olarak kabul görülmüştür. Bu açıdan bu bölüm kitabın belki de en fazla eleştiriye maruz kaldığı bölümdür. Kadına olan toplumsal ve dinsel baskıdan sık sık bahsedilmiştir. Kadın erkek arasındaki kati olan eşitsizlik öte tarafta kadına yapılan dayatmalar hakkında bilgi verilmiştir. Kilisenin bu konudaki tesiri de ihmal edilmemiştir. Yahudi-Hristiyan çatışmasına da evlilik kurumu çerçevesinde değinilmiştir. Bir Yahudi ile cinsi münasebetin kesinlikle yasaklanmanın yanında genelevlere Yahudiler alınmamaktadır. Dönemin genelevleri hakkında da kısa da olsa yer verilmiştir. Kadın, Tanrı'nın erkek olduğu ve onun kelamını ancak erkek okuyup yorumlamalı anlayışının benimsendiği Orta çağ Avrupası'nda okuyup yazmasına gerek duyulmayan taraf olarak görülmektedir. Toplumda kadının sesinin kesinlikle yükselmesinin uygun görülmediği bir döneme dair çok kıymetli bilgiler sunulmuştur.

Dul, bakire, evli, rahibe olan kadınların yaşam şekilleri hakkında kıyaslanmanın yapılmasını sağlayan bilgiler bulunmaktadır. Bu döneme ait bir kadın tartışmasında bizlere gerekli bilgi malzemesi sunulmuştur. Kadınların toplumda aktif oldukları işlerin yün kırpma, dokuma, evindeki düzeni korumak olduğu kabulü, sık sık tekrarlanmıştır. Kadın, görevleri her şartta belli olan taraftadır. Kadının ağırlıklı olarak tasvir edildiği bu çalışmanın bu bölümünde 15. yüzyıllara kadar olan Orta çağ Avrupası'nın sosyal, idarî, iktisadî yapısına yönelik önemli bilgilere yer verilmiştir. 14. yüzyıllardan sonra toplumda ekonomide aktif olan kadın profili görülmektedir. Kadın sadece evde veya veyla tarlada kocasının yanında olmayıp başta ticaret olmak

üzere birçok alanda aktif olmaya başlamıştır. Özellikle dul olan kadının koca vasiliğinden çıktıktan sonra toplumda ekonomik açıdan aktif hale geçtiği belirtilmiştir. Dul bir kadının evli ve bekâr kadın karşısında olumlu ve olumsuz şartlarından bahsedilmiştir. Bu dönemlere ait bilgilerin elde edilmesi, dönem hakkında daha doğru yargıda bulunmamızı sağlamaktadır. Tarihsel süreç olarak geriye gidişle beraber bilgi yoksunluğu artmaktadır. 15. yüzyıllar kadına dair gizemin aralandığı bir dönem olarak nitelendirilmiştir. Bu bölüm Orta çağ Avrupası hakkında en genel bilgilerin verildiği bölüm olarak dikkatimizi çekmiştir. Kadın toplumun birçok alanında sayısal olarak artış göstermiştir. Manastırlarda sayılarının gün ve gün artarak kadın tarikatları çoğalmıştır. Kadın artık toplumda varlık mücadelesi veren taraf olarak durdurulmaya çalışılmıştır. Kadının toplumdaki hızlı ilerleyişi her açıdan aktarılmıştır.

I. Bölüm

“Kadın Eserleri ve Tasvirleri”

İki alt başlıktan ibaret olan bu bölüm kadının entelektüel olarak var oluşunu bizlere aktarmaktadır.

Temel başlıktan da anlaşıldığı üzere kadınlara dair edebî ve sanatsal yapılardan bahsedilmektedir. 11. ve 12. yüzyıllara kadar heykel sanatında daha çok Tanrısal ve eril cinse yönelik yapılar ortaya çıkarılmaktadır. Burada da önceki bölümlerde olduğu gibi kadının belli dönem sessize alınmış olarak varlık gösterip 13. yüzyıllardan sonra bu anlamda da kadın hareketlerinin yaşandığı ifade edilmiştir. Zamanla heykel, resim gibi görsel sanatlarda kadın yer almıştır. Kadın tasvirlerin başlangıçta çok sınırlı iken daha sonraki dönemlerde bu noktada artış yaşanmıştır. Bu tasvirlerde ağırlıklı olarak tarım işlerinde yer alan kadın tasvirleri görülmektedir. Bu durum Feodal düzenin yani tarım baskınlığının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu tarz tasvirlerde erkek diğer durumlarda olduğu gibi burada da baskındır. Kadın tarlada kocasına yardım eden, hayvanlara yem veren, süt sağan olarak resmedilmiştir. Bu bölümde kadının nadir de olsa edebî eserlerde yer aldığından kısaca bahsedilmiştir.

İlk alt başlıkta edebî yansılardan bahsedilirken diğer alt başlıkta ise toplumda var olan kadın algısının yansımaları hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Burada başlangıçta kilisenin Tekvin üzerinden olumsuz kadın algısı aktarılmıştır. Kadın yani Havva çocuk doğurma ve kötülük tohumunu atan ilk insan olarak kilise tarafından yerilmektedir. Toplumun, kilisenin kadın üzerindeki tasavvuru bu bölümde genel olarak konu edilmiştir. Toplumda var olan aktif günahkâr Havva'ya karşılık Meryem Ana tasvirleri söz konusu olmuştur. Kadın algısı edebî eser ve yapılara yansımıştır. Burada temel hedef kadın algısının yansımalarını ortaya koymaktır. Farklı bir bakış açısıyla araştırmacıları o döneme ait yapıları yorumlamaya itmektedir. Temelde Orta çağ kadını bir gizem gerekliliği olarak arka plana atıldı fikrinin dışında yeni fikirlerin ve değerlendirmelerin ortaya çıkmasına vesile olacak bir bölümdür. Kadın, toplumda birçok etken ve gerekçeyle geriye atılmıştır. Kadın yer yer kötülüğün kökeni uzun saçlı yaratık olarak tasvir edilirken yer yer kocasına sadakatle yeryüzünde birer Sara olarak tasvir edilmiştir. Bu çalışma aracılığıyla kadının konumu noktasında değişken bir yerde olduğu ortaya atılmaktadır. Kadının erkek egemen bir toplumda, dini kurumlarda, evde, manastırlarda nasıl resmedildiği aktarılmıştır. 15. Yüzyılın en büyük kadın yansıması olan “Cadılık” kavramı hakkında da bilgi verilmiştir. Burada da aynı anlayışla Orta çağ Avrupası için ana kaynak niteliği olan birçok eserlerden bahsedilmiştir. 14. Yüzyılların en kıymetli kadın çalışması olan “De claris mulieribus” bu kaynaklardan bir tanesidir.

I.Bölüm

“Kadınların Sözleri”

Bu bölüm çalışmanın en kısa olduğu bölümdür. İki alt başlık halinde oluşturulan bu bölüm “Kadın algısının” bakış açıları ve ifade şekillerinden bahsetmektedir. Kadının toplumda konumlandırılmak istenen yerde nasıl görüldüğünü ve nasıl olması gerektiği edebî bir dille ifade edilmektedir. Çalışmanın en kısa ancak en sürükleyici bölümü olarak kabul edilebilir. Kadının kusurlu olarak kabul edildiği bu dönemde sessizliğinin aslında bir karşı çıkış olarak birçok yerde kendini gösterdiği ifade edilmektedir. Eva yani Havva'dan beri var olan kadın düşmanlığına karşı kadının savunucuları olarak edebî eserler

ortaya çıkmıştır. Burada çalışma, var olma nedenini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Temel hedefleri sessizliğe alınan kadın seslerini sessizden çıkarmak olduğu doğrudan ifade edilmiştir. Kitab-ı Mukaddes’i gerekçe sunulup kadının toplumda sesinin çıkmaması gerektiğine inanan bir kesim edebî bir dille eleştirilmiştir. Kadın burada çok konuşan, cinselliği hatırlatan, kötü huylu olarak susturulmaya çalışılan bir toplumda varlık bulduğu ve sesini az da olsa duyurduğu kabul edilmiştir. Kadın ifadeleri eserlerinde sıkça bahsedilmiştir. Bu anlamda Orta çağ Avrupa’sı edebî eserler noktasında oldukça zengin bir bölüm oluşturulmuştur. Manastırlardaki birçok kadın edebiyatçı ve eserleri hakkında bizlere bilgiler sunulmaktadır. Çalışmanın bu bölümü eserin temel başlığının vuku bulunduğu yerdir. Kadının iyi ve kötü kavramları arasında nasıl bocaladığı örnek edebî eserlerin eşliğinde aktarılmıştır. Edebi dille kadının erkek karşısındaki mağduriyeti, ötekileştirilmesi, yok edilmeye çalışılan taraf olduğu anlatılmıştır. Bu bölüm kadın düşmanlığının ve feminist bakış açısının karşılaştırıldığı bir bölüm olarak değerlidir.

Sonuç

Çalışma genel itibarıyla Türkiye’de derin boşlukların vuku bulunduğu bir temayı içermektedir. Bu nedenle çalışmanın her anlamda okuyuculara faydalı olacağı kanaatindeyiz. Ancak çalışma, okuyuculara faydalı olmanın yanında her okuyucuya aynı şekilde aksettirilebilecek kadar düzenli bir sistemde oluşturulmamıştır. Çalışmanın hem kronolojik olarak hem de konuların bütünlüğü açısından oldukça dağınık olması sebebiyle birçok okuyucunun bağlantı kurma ve anlama noktasında sıkıntı yaşayabileceğini düşünmekteyiz. Girişte editörlerce ifade edildiği üzere bilgiler oldukça dağınıktır. Bunun temel nedeni yazarların tutumu veya kadın konusunun işaret edilen dönemlerde bir gizem olarak görülmesinden kaynaklı olduğu kanaatindeyiz. Çalışmanın birçok araştırmacı tarafından meydana getirilmesinin de tesiri mutlaka vardır. Ancak çalışmadaki dağınıklık genel bir dağınıklık olmayıp her bölüm için geçerlidir. Bu çalışma sadece bir kadın çalışması değildir. Orta çağ Avrupası’nda kadın değerlendirilmesi yapılırken dönemin dini, felsefesi, kültürü hakkında da geniş bilgiler

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s. 79- 87.

sunulmaktadır. Bu anlamda Orta çağ Avrupası'nın kültürü, anlayışı, inancı konusunda genel bilgisi olmayan kesimlerce okunması cazip olduğu kadar zor olabilir. Tabi ki çok fazla değinilmeyen “Kadın” konusunun ilgi çekici bulunarak daha fazla okuyucu tarafından okunması beklentimizdir. Çünkü çalışma bilgi konusunda birçok konuya değinmenin yanında günümüzdeki araştırmacılara yeni konuların keşfi noktasında ilham verecek değerli bir eserdir.

Bu çalışmanın bizim açımızdan değerli kılan en önemli neden söz konusu çalışmayla birlikte Orta çağ Avrupası'nda kadını anlamının yanı sıra Orta çağ Avrupası'na dair bir temel iskeletin oluşmasını sağlamasıdır.

**ORTA DOĞU'DA LDS (THE CHURCH OF LATTER DAY
SAİNTS: SON ZAMAN AZİZLERİ KİLİSESİ) MORMON
MİSYONERLİK ÇALIŞMALARI: MORMON MİSYONERLER
EMİL J. HUBER VE JOSEPH W. BOOTH'UN, SURİYE
HALEP'TEKİ ÖLÜMLERİ***

James A TORONTO**

Çev: Celal ÖNEY***

Özet

Bu makale, İsa Mesih'in Son Zaman Azizleri Mormon Kilisesi'nin (LDS) Orta Doğu misyonerleri Emil Julius Huber ve Joseph Wilford Booth'un Suriye Halep'teki, dini çalışmalarını ve ölümlerini ele almaktadır. Ayrıca misyonerlerin Halep'teki mezarlarının restore edilme çabalarını ve bu çabanın 21. yüzyılın başlarında LDS Kilisesi'nin Orta Doğu'daki daha geniş bir alana yayılma mücadelesi açısından önemini tartışıyor. Makale, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Orta Doğu'daki LDS misyonerlik çalışmalarının tarihini de incelemektedir.

* Makalenin orijinal künyesi ve linki: Toronto, James A., "LDS Missionary Work in the Middle East: The Deaths of Emil J. Huber and Joseph W. Booth in Aleppo, Syria", *Mormon Historical Studies*, (Salt Lake City-Utah2013-14/1) p.83-108,

<http://mormonhistoricsites.org/wp-content/uploads/2013/08/LDS-Missionary-Work-in-the-Middle-East.pdf>

** James A. Toronto (toronto@byu.edu) Brigham Young Üniversitesi Asya ve Yakın Doğu Dilleri Bölümü'nde doçent olarak görev yapmaktadır. Lisans derecesini Brigham Young Üniversitesi'nden, yüksek lisans ve doktora derecelerini ise Harvard Üniversitesi'nden almıştır. Araştırma ve yazıları Avrupa ve Kuzey Amerika'da Müslüman göçü, İtalya ve Orta Doğu'da LDS misyonerliği ve Akdeniz kıyılarında dini özgürlük konularına odaklanmaktadır. Kendisi, Orta Doğu Çalışmaları Derneği üyesidir ve BYU'da Orta Doğu Çalışmaları/Arapça programının koordinatörü olarak da görev yapmaktadır.

***Doç. Dr. Muş Alparslan Üniversitesi, Tarih Bölümü,
c.oney@alparslan.edu.tr, Orcid:0000-0001-5034-5056.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

Anahtar Kelimeler: LDS, Osmanlı, Mormon, Joseph W. Booth, Emil J. Huber, Suriye.

LDS MISSIONARY WORK IN THE MIDDLE EAST: THE DEATHS OF EMİL J. HUBER AND JOSEPH W. BOOTH İN ALEPPO, SYRİA

Abstract

The article discusses the religious work and deaths of Church of Jesus Christ of Latter Day Saints (LDS) Middle East missionaries Emil Julius Huber and Joseph Wilford Booth in Aleppo, Syria. It also discusses efforts to restore the Aleppo gravesites and the significance of that effort to the broader effort of the LDS Church in the Middle East in the early 21st century. The article examines the history of LDS missionary work in the Middle East during the late 19th century and early 20th century.

Keywords: LDS, Ottoman, Mormon, Joseph W. Booth, Emil J. Huber, Syria.

Giriş

On dokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın başlarında beş LDS (Latter Day Saints: Son Zaman Azizleri) Mormon misyoneri Orta Doğu'da vefat etmiş ve orada defnedilmiştir: Edgar D. Simmons (Salt Lake City'den, Utahlı, 1890'da çiçek hastalığından öldü ve Antep, Türkiye'de gömüldü); Adolf Haag (Stuttgart, Almanya'da doğdu, 1892'de tifüsten öldü, şimdiki İsrail'in yönetimi altında bulunan Filistin'in Hayfa kentinde gömüldü); John A. Clark (Farmington, Utah'da doğdu, 1895'te çiçek hastalığından öldü, şimdiki İsrail'in yönetimi altında bulunan Filistin'in Hayfa kentinde gömüldü); Emil J. Huber (Zürih, İsviçre'den, 1908'de tifüsten öldü, Halep, Suriye'de gömüldü); ve Joseph W. Booth (Alpine, Utah'lı, 1928'de kalp krizinden öldü, Halep, Suriye'de gömüldü). Huber ve Booth'un mezarları Halep'in kuzeybatı eteklerinde, Ermeni Protestan

(Evanjelik) mezarlığının kuzeydoğu köşesindeki (Suriye Ortodoks ve Yahudi mezarlıklarına bitişik) küçük bir ağaç korusunun altında yer almaktadır. Bu makale, LDS'nin Orta Doğu'daki misyonerlik çalışmaları ve bu iki misyonerin yaşamı ve hizmetleri hakkında bilgi vermekte, Mormon misyonerlerin Halep'teki mezarlarının yenilenmesi projesinin kökenini ve doğasını açıklamakta ve LDS Kilisesi'nin bölgedeki son katılımının daha geniş bağlamında yayıldığı alanın genişlemesinde bu mezarlık yenileme projesinin önemini tartışmaktadır.

Orta Doğu'da LDS Mormon Misyonerlik Çalışmaları

Mormon Ana Kilisesi'nin modern Ortadoğu'daki ilk misyonerlik çalışmaları Osmanlı İmparatorluğu'nun kalbi olan Türkiye'de başlatılmıştır. 31 Aralık 1884'te, Orta Doğu'daki ilk tam zamanlı Mormon misyoner olan Elder (Birader) Jacob Spori, Türk Misyonunu açmak üzere Konstantinopolis (İstanbul)'e geldi. Hagop Vartoogian adında bir Osmanlı Ermeni'si tarafından yazılan ve LDS misyonerlerinin Türkiye'de verimli bir alan bulabileceklerini öne süren bir mektuba yanıt olarak Mormon Ana Kilisesi'nin Avrupa Misyonundan gönderilmişti. Bir haftadan kısa bir süre sonra, 4 Ocak 1835'te Mormon misyoner Spori, yeni misyondaki ilk din değiştirenler olan Vartoogian ve ailesini vaftiz ederek Mormon dinine girmelerini sağladı. Sonraki yıllarda başkentteki Türk Müslümanlar ya da Avrupalı Hıristiyanlar arasında pek başarı elde edemeyen Mormon misyonerler, Anadolu'nun iç bölgelerine doğru ilerlemeye karar verirler ve yavaş yavaş orta Türkiye ve kuzey Suriye'deki Ermeni yerleşim bölgelerinde, özellikle de Zara, Sivas, Maraş, Antep ve Halep'te Mormon Kilisesi'nin şubelerini kurmaya başlarlar.

Amerika Utah'daki Mormon Ana Kilisesi'nin ilk sadık misyonerlerden biri olan Başkan Ferdinand F. Hintze, Mormon dinini ve Mormon kutsal kitabını duyurmak ve Kilise'nin hiç tartışmasız Orta Doğu'daki en eski Hıristiyan topluluğu olan Ermeni halkı arasındaki varlığını sağlamlaştırmak için uzun yıllar çalışmıştır.

Antep, Mormon misyon merkezinin kilise faaliyetlerinin ve misyon yönetiminin merkezi olan Suriye'nin Halep kentine taşındığı 1907 yılına kadar Mormon misyonun Orta Doğu'daki en büyük şubesi olmuştu. Bu dönemde hiçbir zaman iki yüz üyeyi geçmeyen Mormon Türk Misyonunun üyeleri, çoğunlukla Türkiye'nin merkezi ve Suriye'nin kuzeyindeki Ermenilerden oluşmakla birlikte, Filistin, Yunanistan, Mısır ve Lübnan gibi misyonun diğer bölgelerindeki az sayıdaki Avrupalı ve Arap din değiştirenlerden de oluşuyordu.

Mormon misyonu, 1909 yılında Türkiye'de artan siyasi çalkantılar nedeniyle kapatıldı. Bu sırada bölgedeki yani Türkiye ve Suriye'deki Mormon Kilisesi'nin çoğunluğu Osmanlı Ermenilerinden oluşan üyeleri, I. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasına kadar süren on iki yıl boyunca dışarıdan liderlik ve yardım almadan öylece buldukları yerde kaldı. Mormon Misyonu 1921'de kıdemli misyoner olan Joseph W. Booth tarafından yeniden açıldı ve kendisi ikinci kez misyonun başkanı olarak görev yaptı; misyonun adı bu sırada Ermeni Misyonu olarak değiştirildi ve merkezi Antep'ten Halep, Suriye'ye taşındı. Sonraki yedi yıl boyunca Başkan Booth, 1924 yılında eşi Reba'nın da katılımıyla, öncelikle yıkıcı bir savaşın ardından Mormon Kilise üyelerinin acılarını hafifletmeye ve hayatlarını yeniden inşa etmeye çalıştı. Aralık 1928'de Booth, Halep'te üyelerle birlikte çalışırken aniden öldü. Booth'un ölümüyle bölgedeki Mormon misyonu kapatıldı ve Badwagan Piranian ve eşi Berta'nın yeni adıyla Filistin-Suriye Misyonuna başkanlık etmek üzere geldikleri 1933 yılına kadar yeniden açılmadı. İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle 1939 yılında tekrar kapatılmış, savaşın sona ermesinin ardından 1947 yılında Piranyalılar tarafından yeniden açılmış ve 1950 yılında Yakın Doğu Misyonu (Near East Mission) olarak yeniden adlandırılmıştır. Bazı Mormon misyonerler 1964-1975 yılları arasında İsviçre Misyonunun bir parçası olarak Lübnan'da görev yapmış olsa da Mormon misyonu Ocak 1951'de sona ermiştir.

Resim 1, Ortada oturan misyon başkanı Joseph Booth, eşi Rahibe Mary Booth ve diğer misyonerlerin 1909 yılında Halep, Suriye'de çekilmiş fotoğrafı. Elder John T. Woodbury sağda yerde oturuyor. Fotoğraf Richard Morley' in izniyle çekilmiştir.

Mormon Misyoner Emil J. Huber

İsviçre kökenli Emil Julius Huber, 7 Mart 1885 tarihinde Paris, Fransa'da doğdu¹. Ailesi Emil Kaspar Huber ve Maris Moor Huber,

¹ Emil J. Huber hakkındaki biyografik veriler aşağıdaki kaynaklardan alınmıştır.

Missionary Registers, CR 301, series 22, vol. 4, entry 381, Church History Library, Salt Lake City, Utah; Joseph Wilford Booth, Journals, 1898–1928, L. Tom Perry Special Collections, Harold B. Lee Library, Brigham Young University, Provo, Utah; Interviews by the author conducted with Milton Weilenmann (Huber's nephew), Diane Weilenmann (Milton Weilenman's

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

aileyi İsviçre'nin Zürich kentine taşıdı ve Huber on altı yaşındayken 27 Eylül 1901'de LDS Mormon Kilisesi'ne katıldı. Dört yıl sonra Utah'a göç etti ve İsviçre'nin Winterthur kentindeki bir teknik okuldan aldığı diplomayla Salt Lake City'de mühendislik bürosunda iş buldu. Buraya geldikten kısa bir süre sonra Leipzig, Almanya doğumlu Martha Gunther ile tanıştı ve nişanlandı. 23 Temmuz 1907'de yirmi iki yaşındaki Huber, Türk Misyonu'nda misyoner olarak hizmet etmek üzere görevlendirildi. Orta Doğu'ya giderken seyahati sırasında Liverpool'daki LDS Mormon Kilisesi merkezinden geçti ve Eylül ayında vardığı Mısır'ın İskenderiye kentine gitmeden önce Zürich'teki ailesini ziyaret etmek için durdu. Kış aylarını diğer iki misyoner olan Elders (Biraderler) Shepherd ve Thorup ile birlikte geçirdi. Birlikte Mısırlılar ve uluslararası toplum arasında çalıştılar, dini broşürler dağıttılar, Türkçe ve Arapça öğrendiler ve Türkiye Zara'dan, oraya taşınan küçük bir grup Mormon dönmesiyle (Kezeryanlar ve Hocaguzlar dâhil) ilişki kurdular. Mart 1908'in başlarında iki misyoner Mısır'dan ayrılarak Suriye'ye gittiler ve 14 Mart'ta Halep'teki misyon merkezine vardılar.

wife), and Jeffrey L. Anderson (Huber's great-nephew), January 20, 2000, Salt Lake City, Utah; Andrew Jenson, *Latter-day Saint Biographical Encyclopedia*, 4 vols. (Salt Lake City: Andrew Jenson History Company, 1901–1936), 3:651–52; and David P. Charles, "European LDS Missionaries in the Middle East, 1884–1909," Honor's thesis, Department of Humanities, Classics, and Comparative Literature, Brigham Young University, 2001.

Resim 2, Emil J. Huber, 16 Mayıs 1908’de Suriye’nin Halep kentinde ölen Türkiye Misyonundaki LDS misyoneri. Fotoğraf orijinal olarak *Improvement Era* 12, no. 11 (September 1909): 902. yayınlanmıştır.

26 Mart’ta Elder (Birader) Shepherd ve Elder Phelps yaklaşık altmış mil kuzeydeki Antep’te çalışmak üzere misyon evinden ayrılırken Elder Huber Başkan ve Rahibe Booth’a yardımcı olmak üzere Halep’te kaldı. Booth ile yakın çalışarak Mormon Kilise üyelerini ziyaret etti ve onlara talimatlar verdi, kendisi hükümet yetkililerini ve diğer ileri gelenleri çağırdı ve dinleyicilere Mormonluk hakkında konuştu. Booth böyle bir olayda Huber tarafından söylenen sözleri kaydetmiştir: “Katıldığı son Pazar ayininde Birader Huber, ayağa kalktı ve Kutsal Ruh’un gücüyle titreyen bir sesle son tanıklığını yaptı ve diğer şeylerin yanı sıra şöyle dedi: ‘Müjde

(Mormon Kitabı)'nin doğru olduğunu biliyorum ve Rab'bin alçakgönüllü bir hizmetkârı tarafından vaaz edildiğini duyduktan sonra bunu inkâr edemezsiniz.”². Misyoner Huber, en az bir kez, Halep'in kuzeyindeki nehirde dört yeni üyenin vaftizinden sonra onaylama (confirmation) törenini gerçekleştirme fırsatı buldu. Misyoner Booth 14 Nisan'da Antep'teki üyeleri ve misyonerleri ziyaret etmek üzere yola çıktığında, Huber'in yeteneklerine ve dürüstlüğüne güvenerek yoksulluk çeken Mormon kilise üyelerinden olan Ermenilere mali yardım sağlama görevini ona bıraktı.

Neredeyse bir aylık bir aradan sonra 9 Mayıs'ta Booth Halep'e döndüğünde Huber'i tifüs nedeniyle son derece hasta, kendi karısı Reba'yı da ona bakmaktan bitkin bir halde bulur. Sonraki bir hafta boyunca Joseph ve Reba dönüşümlü olarak Huber'in yatağının başında ona hizmet ettiler. Halep'teki Mormon Kilisesinin yerel üyeleri de onun adına özel dualar ve oruçlar tuttu. Huber iyileşme belirtileri gösterdiğinde Boothlar ihtiyatlı bir iyimserliğe kapıldılar, ancak gücü yavaş yavaş dağıldı ve doktorların ya da perişan haldeki misyon başkanı ve eşinin yardım etmek için yapabilecekleri çok az şey vardı. Misyon başkanı Booth'un günlük kayıtları, Huber'in son saatlerini çevreleyen olayların dokunaklılığını tasvir etmektedir:

15 Mayıs 1908 (Cuma)

Birader Huber, dün gece boyunca huzursuz ve sayıktıyordu ve bağırsakları çok rahatlamıştı. Zayıflığına, ateşine ve biraz tehlikeli durumuna rağmen yine de sağlığına kavuşacağına ve misyon alanındaki görevlerini yerine getirmesine izin verileceğine inanıyorum. Öğleden sonra durumu daha da kötüleşti ve bağırsaklarının şiştiğini ve kanındaki zehirli tifüsün korkunç etkisi altında tüm vücudunun titrediğini gördük. Gece tekrar doktoru aradık. Doktor, onu bir saat boyunca soğuk havlu banyosuna soktu ve yatağını değiştirdik ve ateşinin eskisinden daha düşük olduğunu gördük. Hagop Bezciyan & Hovhannes Orulluian onunla birlikte oturdular ve başının yanında buzlu serin giysiler tuttular. Şimdiye kadar Rahibe Booth ya da ben gece gündüz sürekli onun yanında olduk.

² Joseph Wilford Booth, “Four Heroes Far Away,” *Improvement Era* 12, no. 11 (September 1909): 907.

16 Mayıs 1908 (Cumartesi)

Erken kalktım ve Birader Huber'in durumunun tehlikeli olduğunu gördüm. Ona baktıkça ve her geçen saat gücünün azaldığını gördükçe umutlarımız tükenmeye başladı. Öğleden önce onun battığını görebiliyorduk ve yatağının yanında diz çöküp onun adına dualar ettik. Ona daha önce de ilaç vermiştim. Öğleden sonra giderek kötüleştii ve yaşamı -sadece ölümlü yaşamı- günle birlikte azaldı, bu gece güneş batarken Birader Emil J Huber'in ruhu uçtu ve bize bakmamız için sadece bedeni kaldı, ancak tatlı ve üzücü çok sayıda anı bizimle kaldı ve bu anılar yakında unutulmayacak. Diğer Mormon Ermeni Azizler bize yardım etti ve Huber'in cesedi kısa süre içinde buza konularak pakelendi; bu, gün boyu onun hayatını yakıp kavuran şiddetli ateşle büyük bir tezat oluşturuyordu.

18 Mayıs 1908 (Pazartesi)

Cesedi giydirdik ve altınla süslenmiş ipek kaplı güzel bir tabuta koyduk³. Tapınak kıyafetlerini yanında getirdiği için cüppeleri hazırdu ve ne kadar güzel görünüyordu⁴. Saat 17:00'de başlayan ayin bir saat sürdü. Ceset, çok sayıda yas tutan kişi ve ziyaretçi tarafından çevrelenen avluda çiçeklerle kaplı bir kaptaki dinleniyordu. Avlu, üç oda ve çatının tamamı izleyiciler tarafından kullanıldı. Alman Konsolosunun Dragoman'ı⁵ ve [Amerikan] Konsolosumuz Bay Poche

³ Huber'in naaşı "güzel bir beyaz ve altın tabuta yerleştirildi ve daha sonra sağlam, ahşap bir tabutun içine konuldu." William A. Morton, "Death of Elder Emil J. Huber," *Millennial Star* 70, no. 24 (June 11, 1908): 373-74.

⁴ Huber ailesi üyeleriyle yapılan görüşmeler, Emil'in annesi Maris Moor Huber'in, Zürih'teki Yardımlaşma Cemiyeti başkanırken, oğlunun Türk Misyonu'ndaki görevinden geri dönmeyeceğine dair güçlü bir önseziye sahip olduğunu göstermektedir. Birader Huber Orta Doğu'ya giderken ailesini ziyaret ettiğinde, Maris onun bavulunda tapınak kıyafetlerini gördü. Ütülerken, onun geri gelmeyeceğini anladığında gözyaşları cübbeyi ıslattı. O sırada önsezişini oğluyula ya da diğer aile üyeleriyle paylaşmamış, ancak oğlunun vefatından sonra anlatmış ve bu hikâye Huber'in aile tarihinin değerli bir parçası olarak aktarılmıştır. James A. Toronto and David P. Charles interview with Milton Weilenmann, Diane Weilenmann, and Jeffrey L. Anderson.

⁵ Dragoman, tercüman veya çevirmen anlamına gelen Sami kökenli bir kelimedir.

ve Albert Poche'nin bir oğlu, her Konsolosluktan kavaslarla⁶ birlikte bizi onurlandırdılar. Protestan kilisesinden rahibi Stephan, bir süre konuştu ve merhumu çok az tanmasına rağmen ona olan derin saygılarını gösterdi. Kevork Patukyan Alma'nın 40. bölümünü okudu ve geri kalan zamanı Reba ile birlikte geçirdik. "Ya Ukseh ve Jelil yerde" ve "A Vatanum Yerushalem" şarkılarını söyledik ve kapanışı "Pedr Oghul Ruh el Kudsa" ile yaptık. Tabut, sevgili kardeşimizden geriye kalanlara son bir kez bakmak için birkaç dakikalığına açıldı.

Alayın başında iki kavas, sonra Reba ve ben, ardından birkaç genç bayan, sonra beyazlar giymiş altı küçük çocuk, büyük bir çiçek çelengi taşıyan iki genç adam, Dikran ve Krikor Dimerjian, sonra 6 tabut taşıyıcısı tarafından taşınan tabut ve ardından Azizler, arkadaşlar, seyirciler vs. Yaklaşık 300 ila 500 kişi vardı ve mezarlığa ulaşıldığında kalabalık daha da artmıştı. Mezara ulaştık, tabutu bir dış kutuya yerleştirdik, "Ne zaman Barce Seda ver if" şarkısını söyledik ve Tanrı'nın asil bir hizmetkârının topraktan kalıntıları son dinlenme yerlerine indirildi ve mezar ve içindekiler Rab'be adandı. Güneş batmak üzereydi, ruhu bedenini terk ettikten 43 saat sonra. Yapılabilecek her şey ciddiyetle yerine getirildi. Gittiğimiz gibi, çok sevdiğimiz birini düşünerek acıyan kalplerle geri döndük.⁷

Cenaze töreninden sonraki birkaç gün boyunca Başkan ve Rahibe Booth, Birader Huber'in vefatıyla ilgili faaliyetlerle meşgul oldular. Tifüsün yayılmasını önlemek için bütün bir günü evi temizleyerek, giysiler ve kaplar da dahil olmak üzere her şeyi yıkayarak geçirdiler. Mayıs ayının sonunda hayat yeniden normal rutinine dönmüştü ama Huber'in ölümünün şoku Booth'un zihninde ağırlığını hissettirmeye devam ediyordu: "Mayıs ayı bizim için sakin bir şekilde sona erdi. Sevgili Kardeşimiz Emil J. Huber'in vefatı bahar mevsiminin üzerine bir gölge düşürmüş, kalplere ve eve bir kasvet çöktürmüştür. Rabbim, görünüşteki bu kayıp, gelecek aylarda seni

⁶ Cawaas (Kavas), Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı bir diplomatik misyon için çalışan bir polis memuru veya güvenlik görevlisini ifade etmek için Türkçe'de kullanılan Arapça bir kelimedir.

⁷ Booth, Journal, May 15–18, 1908.

övmek için bol bol ürün verecek zengin toprağa ekilmiş bir tohum olsun.”⁸.

Üç ay sonra, Booth’un Türkiye’deki misyonerlik çalışmaları hakkında Utah’taki Mormon Ana Kilisesi başkanlığına sorduğu sorulara yanıt olarak, Birinci Başkanlık, Huber’e bir övgü ve onun mezarı için bir mezar taşı hazırlanması talimatını içeren bir mektup gönderdi:

Sevgili kardeşimiz Emil J. Huber’in ölümü hepimiz için bir şok oldu. Onunla ilgili olarak söylediğiniz tüm iyi şeyler, onu burada, evinde şahsen tanıyanların duygu ve düşüncelerine uygundur; ancak ölümünden sonra bize, Rab’bin elini kabul etmekten ve Cenneteki Babamızın ona verdiği bu onurlu görevden dolayı onu yürekten kutlamaktan başka yapacak bir şey kalmamıştır. Müteveffa kardeşimizin mezarına uygun bir mezar taşı diktirin; bunun masraflarını, hastalığı ve ölümüyle ilgili masraflarla birlikte kilisenin üstlenmesi uygun olacaktır ve elbette bu, ona sağladığınız yardımlar için size ödeme yapılmasını da içerecektir.

Mektup “Sevgilerimle, Kardeşiniz, Anthon H Lund, Birinci Başkanlık adına” şeklinde imzalanmıştı⁹. Jenson’s LDS Biographical Encyclopedia’da bu kısa methiye yer almaktadır: “Kardeş Huber yetenekli ve enerjik bir biraderimizdi ve görünüşe bakılırsa hayatı bağışlanmış olsaydı toplumda bir yıldız olacaktı.”¹⁰

Booth, Birinci Başkanlık’ın mektubunu, Utah’a giden bir grup Ermeni LDS göçmenine yardım ederken geçici olarak kaldığı Fransa’nın Le Havre kentinde aldı. Birkaç hafta sonra Halep’e dönerken Zürih’teki İsviçre Mormon misyonunun merkezine uğradı. Kutsal ayın toplantısında yaptığı konuşmanın ardından Huber ailesiyle tanışmaktan ve onlara Emil hakkında ilk elden bilgi vermekten memnuniyet duydu. “İzleyiciler arasında Rahibe Huber, iki kızı Luise ve Marie ve erkek kardeşleri de vardı. Toplantıdan sonra onları ziyaret ettik ve sevgili oğulları ve kardeşleri Emil J.’nin Halep’de [Halep]

⁸ Booth, Journal, May 31, 1908.

⁹ Booth, Journal, August 10, 1908.

¹⁰ Jenson, LDS Biographical Encyclopedia, 3:652.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

vefat ettiğini söyledim. Uzun zamandır daha tatlı, daha nazik ve daha sevecen bir aileye rastlamadım.”¹¹.

Resim 3, Emil J. Huber’in mezar levhası, Halep, Suriye, 1908-1909 civarı. Mezar levhası, 1908 yılında LDS Türk Misyonunun başkanı olan Joseph W. Booth tarafından tasarlanmıştır. Fotoğraf ilk olarak şu dergide yayınlanmıştır: *Improvement Era* 12, no. 11 (September 1909): 906.

¹¹ Booth, Journal, August 30, 1908.

Halep'e döndükten kısa bir süre sonra Başkan Booth yaratıcı enerjisini Huber'in mezarı için bir mezar taşı tasarlamaya harcadı. "Birader Huber'in mezarı için bir anıt planı hazırlandı- geçen 16 Mayıs'ta burada ölen Emil J Huber. Anıt yaklaşık 2 x 3 1/2 fitlik bir kaide, ikinci taş 1½ x 2½, üçüncü taş 1'e 1, doğum yeri Zürih'i, tapınak tarafından çağrıldığı Zion'daki evini ve Halep'te ölümünü ve gömülmesini temsil eden bir küre ile tepelenmiştir."¹² Yedi Osmanlı lirası karşılığında, yerel bir taş ustasını, yerel olarak çıkarılmış kumtaşı kullanarak anıtı inşa etmesi için görevlendirdi. Temel atma, taşın dört ana bölümünü kesme ve yontma, yazıtları ve dekoratif motifleri oyma ve parçaları bitmiş bir birim halinde bir araya getirme gibi zahmetli süreci tamamlamak için iki aydan fazla bir süre gerekmiştir. Booth, 23 Aralık'ta yeni tamamlanan mezar anıtı için ilişkin bir açıklama ve değerlendirme yazdı:

Biriken mektupları okuduktan sonra Elder Dunkley ile birlikte mezarlığa gittim ve Elder Emil J Huber'in neredeyse tamamlanmış olan anıtını gördüm. Yaklaşık 7 ft 4 inç yüksekliğindedir ve 2 Ekim tarihli tasarımımdan farklıdır. [Temelin üzerinde] oval bir taş bulunmaktadır ... kenarında Birader Huber'in son ifadesi yazılıdır: "Müjdenin doğru olduğunu biliyorum ve Rab'bin alçakgönüllü bir hizmetkârı tarafından duyurulduğunu duyduğunuz için bunu inkâr edemezsiniz." Bu ikinci taşın üzerinde bir diğeri duruyor. Anıtın doğu yüzünde sanatsal bir şekilde "Emil J Huber'in anısına. İsa Mesih'in Son Gün Azizler Kilisesi Misyoneri." Batı yüzünde aşağıdaki veriler yer almaktadır. 7 Mart 1885'te Paris'te doğdu. Salt Lake City'e, 23 Temmuz 1907 tarihinde taşındı. Halep'te 16 Mayıs 1908'de öldü. İncil ve Mormon Kitabı anıtın diğer iki tarafında temsil edilmektedir. Bu üçüncü taşın üzerine hafifçe sivrilen ve dünyayı temsil etmek üzere tasarlanmış bir topla taçlandırılmış bir şaft monte edilmiştir ancak işçilik kusurludur. Anıt bir bütün olarak, mezar avlusunun o bölümünde daha az yüksekliğe ve çekiciliğe sahip diğer anıtların arasında oldukça iyi görünüyor¹³.

¹² Booth, Journal, October 2, 1908.

¹³ Booth, Journal, December 23, 1908.

Takip eden aylar ve yıllarda Booth'lar, ölen misyonerlerinin anısını korumak ve ailesiyle teması sürdürmek için sürekli bir ilgi gösterdiler. Halep'te yaşarken, Başkan ve Rahibe Booth, diğer Kilise üyeleriyle birlikte Huber'in mezarına (özellikle cenazesinin yıldönümü olan 18 Mayıs'ta) çiçek bırakmak, fotoğraf çekmek ve saygılarını sunmak için düzenli ziyaretlerde bulundular. Türkiye'deki siyasi çalkantıların misyonun 1909'da kapanmasına neden olmasının ardından Mormon misyoner karı koca Boothlar Utah'a geri döndüler ve burada (Utah'a göç etmiş olan) Huber ailesini daha yakından tanıma fırsatı buldular. Barrett Hall'da L.D.S.U. (Latter-day Saint University) öğrencilerine Filistin hakkında bir konferans verdikten sonra Booth, Birader Huber'in göreve gittiği sırada nişanlı olduğu genç bayan Martha Gunther ile de tanışma ve konuşma fırsatı buldu¹⁴.

1921 yılında Birinci Başkanlık Joseph W. Booth ve eşini yeni Ermeni Misyonuna ikinci kez başkanlık etmek üzere Halep'e çağırdı. Boothlar Halep'te Huber'in mezarını her yıl birkaç kez ziyaret ettiler ve bu (üçüncü) görevinin sonuna doğru Joseph Booth, Huber'in mezar taşındaki "harflerin yeniden boyanmasını" ayarladı; yaklaşık yirmi yıllık yıpranma taştaki yazıların okunabilirliğini azaltmıştı¹⁵.

¹⁴ Booth, Journal, December 2, 1909, and September 11, 1921.

¹⁵ Booth, Journal, April 10, 1927.

Resim 4, Türkiye Mormon Misyonu Başkanı Joseph W. Booth, eşi Reba Booth ve kimliği belirsiz bir LDS misyoneri (arka planda) Emil J. Huber'in mezarını ziyaret ederken, Halep, Suriye, 1909 civarı. Fotoğraf James A. Toronto'nun izniyle.

Huber'in mezarının şu an bulunduğu yerin orijinal gömü yeri olmadığını belirtmek önemlidir. Aslında, Huber'in 1908'de gömüldüğü mezarlığın yeri birincil kaynak materyallerin hiçbirinde belirtilmemiştir; dolayısıyla orijinal alanın tam yeri bilinmemektedir. Ancak bazı ipuçları, Huber'in cesedinin değilse bile mezar işaretinin, muhtemelen ilk defnedildiği yer olan başka bir mezarlık alanından şimdiki alana taşındığı sonucuna götürmektedir¹⁶. Misyonun Halep Şubesi kayıt defteri ve Joseph Booth'un günlüğü, Huber'in mezarı civarında gömülü olan Kilise üyelerinin isimlerini vermektedir ve bu kişilerin çoğu şu anda Huber ve Joseph Booth'un yanına gömülü değildir¹⁷. Ayrıca, Huber anıtının (yenileme projesinden önceki) konfigürasyonu ile Joseph Booth'un açıklaması ve orijinalin fotoğrafları karşılaştırıldığında, taş bölümlerin bir noktada söküldüğü ve daha sonra yanlış bir şekilde yeniden monte edildiği görülmektedir. Halep Şubesini 1933 yılında ziyaret eden John A. Widtsoe'nun günlüğü bu gizeme biraz ışık tutuyor: "Ermeni mezarlığına gittim ve orada bir ayin düzenlendi ve Joseph W. Booth'un mezarı ve anıtı ziyaret edildi. Başka bir mezarlığa uğradık ve Emil J. Huber'in mezarını ziyaret ettik."¹⁸. Başka bir deyişle, 1933 yılında Joseph

¹⁶ Yazar, Halep'teki orijinal Hıristiyan mezarlığının nerede olduğunu ve orada bulunan mezarların neden şimdiki alana taşındığını belirlemek için bir araştırma yürütüyor. Booth, Halep'teki Amerikan Konsolos Yardımcısı olan arkadaşı Thomas Flack'ın evinin "Birader Emil Huber'in gömülü olduğu mezarlığın köşesinin karşısında" olduğunu yazmıştır." Booth, Journal, August 1, 1922.; Bu durum, Huber'in 1908 yılında defnedildiği mezarlığın, mevcut mezarlıkta olduğu gibi şehir dışında değil, şehir sınırları içinde yer aldığını göstermektedir.

¹⁷ Aleppo Branch Record, 317, 335–37, Church History Library; and Booth, Journal, May 17, 1908, June 3, 1908, August 7, 1922, and November 13, 1927.

¹⁸ John A. Widtsoe, Journal, June 18, 1933, John A. Widstoe Koleksiyonu, Kilise Tarihi Kütüphanesi, yazarın elindeki kopya. Bu makalede Widstoe'nun

Booth ve Huber'in mezarları henüz yan yana değil, ayrı mezarlıklardaydı; dolayısıyla Huber'in mezarı o yıldan sonra, muhtemelen 1938 yılında Booth'un yanındaki bugünkü yerine taşındı.

Misyon kayıtları, 1937'de Filistin-Suriye Misyonu'nun başkanı olan Halepli LDS göçmeni Joseph Jacobs'a 1938'de mezar işaretinin başka bir yere taşındığı bilgisinin verildiğini göstermektedir. O ve iki misyonerin Huber'in kalıntılarını taşımalarına da izin verildi; tapınak kıyafetlerinin parçaları hâlâ yerinde olduğu için kimliğini kesin olarak tespit edebildiler:

Kasım [1938] ayında Halep'teyken, cesetleri terk edilmiş bir mezarlıktan taşımak için resmi bir emirden yararlandım. Bu topraklarda 1906 yılında vefat eden Birader Emil J. Huber'in kalıntılarını yeni mezarlığa taşıdık. Mezar taşı birkaç yıl önce yeni mezarlığa taşındı, ancak kalıntıları hangi amaçla taşındı bilmiyorum. Ama kalıntıları taşıdık ve küçük bir tabut içinde mezar taşının altına yerleştirdik. Tapınak önlüğünün parçaları ve üzerindeki tasarım görülerek kesin kimlik tespiti yapılmıştır¹⁹.

Mormon Misyoner Joseph W. Booth

Joseph Wilford Booth, 14 Ağustos 1866'da Richard ve Elsie Booth'un on çocuğundan dokuzuncusu olarak Alpine, Utah'ta doğdu²⁰. Zorlu bir kırsal ortamda yetişmelerine ve resmi bir eğitimden faydalanmamalarına rağmen, Booth'lar eğitimin önemini vurguladılar ve tüm çocuklar aile ihtiyaçlarını karşılamaya yardımcı olmak için yoğun bir şekilde çiftlik işçiliği ve diğer işlerle uğraşmalarına rağmen, hepsi okuryazar oldu ve zihin hayatından zevk almayı öğrendi.

günlüğünden referanslar sağladığı ve ithafı anlattığı için Brigham Young Üniversitesi Eski Yazılar Bölümünde emeritus profesör olan Alan K. Parrish'e teşekkür borçluyum.

¹⁹ Palestine-Syrian Mission Report, July–December 1938, 2–3, Turkish Mission Manuscript History and Historical Reports, LR 14250–2, Church History Library.

²⁰ Booth adını Joseph W. Booth ve J. Wilford Booth olarak imzalamıştır ve kardeşlerinin torunları ondan "Wilf Amca" olarak bahsetmektedir.

Gençliğindeki adıyla Wilford, ilk yıllarını çiftlikteki tarlalara ve hayvanlara bakarak, okula ve kilise etkinliklerine giderek ve demircilik ve koyun kırkma uzmanlığını kullanarak ailesi ve eğitim masrafları için para kazanarak geçirdi.

İlk günlükleri, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Utah kırsalındaki yaşamın karakteristiği olan el emeği angaryası ile daha beyinsel ilgi alanlarından aldığı zevkin büyüleyici bir karışımını yansıtmaktadır. Bir tür kovboy şairi, muazzam sayıda şiir, şarkı ve gazete makalesi yazan, halka açık birçok konuşma yapan, doymak bilmez bir şekilde okuyan, satranç oynayan, kaba ve yuvarlanan siyasetle uğraşan ve genellikle meraktan LDS dışı kilise ayinlerine katılan sonsuz istekli bir zihne sahip kırsal bir entelektüeldi. Uzun yaz akşamlarında, Wasatch dağlarının yükseklerinde hayvanlara bakarken, yıldızları inceledi, güncel konular üzerine tartışmalar düzenledi ve zihnini zorlamak için sayı oyunları ve matematik problemleri tasarladı. Günlüğünde yer alan iki kayıt, bu sert sınır adamlığı ve amansız meraklılık etkileşimini yansıtmaktadır. 22 Temmuz 1889, bütün gün koyun kırkıktan sonra: “Gece çadırda bir tartışma yaptık. Konu: Zencilerin Kızılderililerden daha fazla şikâyetçi olduğu kararına vardık. Bir tarafta 4 kişi vardı. Sonuç 7’ye 6 olumlu oldu. Ben kaybeden taraftaydım.” 14 Kasım 1890: Eve dönerken “bir Kızılderili ile at yarışı yaptım ... ve gece tüfeğim için bir sürü mermi yaptım. Birkaç saatimi de astronomi ve teoloji çalışarak geçirdim.”

Booth 15 Ekim 1887’de, yirmi bir yaşındayken Provo’daki Brigham Young Akademisi’ne devam etmeye başladı. Çalışmalarını çok seviyordu ve bir keresinde BYA’da sunulan eğitimin “Yakutlardan daha değerli” olduğunu yazmıştı. Eğitimcileri arasında Abraham O. Smoot, Karl G. Maeser ve daha sonra Wilford’un küçük kız kardeşi May Booth ile evlenecek olan parlak genç İngiliz bilim adamı James E. Talmage vardı. Bu dönemde tuttuğu günlükler, öğrenme hevesini ortaya koyarken, aynı zamanda ciladan yoksun, oraya ait olup olmadığından sık sık şüphe duyan ve başarılı olup olamayacağını merak eden bir çiftlik çocuğu olmanın acı verici farkındalığını da ortaya koyuyor. Pedagoji alanında uzmanlaşarak birçok arkadaş edinen, bu arada hatip ve komedyen olarak ün kazanan çalışkan ve hevesli bir öğrenciydi. BYA’ya katılmaya başladığı sırada Joseph, yine Alpine’den Mary Rebecca Moyle ile flört ediyordu.

Joseph sık sık babası Henry Moyle için çalışırdı. Reba, diğer adıyla Reba ve Joseph, Joseph okula devam ederken mektuplaştılar ve birbirlerini ziyaret etmek için sık sık Provo'dan Alpine'e gidip geldiler. İki dolar karşılığında evlilik ruhsatı aldıktan sonra Joseph ve Reba 28 Mayıs 1890'da Logan Tapınağı'nda evlendiler. Wilford ve Reba sonraki beş yıl boyunca Utah County'de yaşayıp çalıştılar, çoğunlukla çiftçilik ve öğretmenlik yaptılar ve çoğu genç çift gibi geçimlerini sağlamak için mücadele ettiler. Sonunda küçük bir tuğla ev inşa ettiler ve memleketleri Alpine'e yerleştiler. BYA'dan mezun olduktan iki yıl sonra Wilford, Birinci Başkanlık'tan kendisini Türkiye Misyonu'nda hizmet etmeye çağıran bir mektup aldı.

Booth, 1898-1902 yılları arasında misyoner olarak, 1903-1909 yılları arasında ve 1921-1928 yılları arasında da misyon başkanı olarak Orta Doğu'daki üç Mormon misyonunda toplam on yedi yıl görev yaptı. Eşi Reba, kocasıyla birlikte on yıl görev yapmıştır (1903-1909 ve 1924-1928). Booth'ların I. Dünya Savaşı sonrasındaki misyon deneyimleri, karşılaştıkları olağanüstü olumsuz koşullar ve bölgedeki Mormon kilise üyelerinin hayatlarını korumak ve Kilise'yi yeniden kurmak için gösterdikleri cesur çabalar nedeniyle özellikle dikkate değerdir. 1921 yılında, savaşın bitiminden üç yıl sonra, Başkan Heber, J. Grant Booth'u ikinci kez yeni adı Ermeni Misyonu'nun başkanı olarak göreve çağırdı ve ona "Türkiye'ye giderek oradaki Mormon Azizlere yardım götürme" görevini verdi²¹. Başkan Booth Kasım 1921'de Orta Doğu'ya vardığında Mormon misyonunu tam bir kargaşa içinde ve savaştan harap olmuş halde buldu. Kilise üyelerinin sayısı ölümler, göçler ve sürgünler nedeniyle azalmıştı ve geriye kalanlar dağınık, yalnız ve hastalık ve açlıktan muzdaripti. Sonuç olarak Booth, normal dini ve misyonerlik faaliyetlerini sürdürmek yerine çabalarını Kilise üyeleri arasındaki hastalık, yoksulluk, cehalet ve işsizlik sorunlarıyla ilgilenmeye odakladı.

²¹ Booth, Journal, August 19, 1921. Misyonun adı, büyük çoğunluğu Türk hükümetinin elinde büyük acılar çekmiş olan Ermenilerden oluşan Kilise üyelerinin duygularına saygı gösterilerek "Türk" yerine "Ermeni" olarak değiştirildi.

Resim 5, Ermeni Misyonu Başkanı Joseph W. Booth, 1925 civarı.

Booth 1907-1909 yılları arasında Türk Mormon Misyonu'nun, 1921-1928 yılları arasında ise Ermeni Mormon Misyonu'nun başkanlığını yapmıştır. Fotoğraf James A. Toronto'nun izniyle.

Üyeleri Halep'e topladıktan ve Khan Jebria'da onlar için ortak bir ev kurduktan sonra, Başkan Booth sonraki yedi yıl boyunca yorulmadan Azizlerin acılarını hafifletmeye ve hayatlarını iyileştirmeye çalıştı; bu çabalar arasında onlara okuma, yazma, dikiş,

şapka yapımı ve marangozluk gibi yeni beceriler öğretmek; müzik aletleri çalmak, kilim ve diğer malları üretmek ve bunları denizaşırı ülkelerde (öncelikle Utah'ta) pazarlamak için kooperatifler kurmak vardı; Halep'teki bakımsız mülteci kamplarında yaşayan üye ve üye olmayan aileleri düzenli olarak ziyaret edip para, giysi ve yiyecek götürmek; Utah'taki Kilise üyelerinden giysi ve yiyecek bağışı istemek; ve Birleşik Düzen'in Orta Doğu versiyonunu denerken Azizler arasında kaçınılmaz olarak ortaya çıkan sayısız şikayet ve kavgayla uğraştı.

Reba Booth, Ocak 1924'te kocasıyla birlikte yeniden hizmet etmek üzere geldi ve onun tanıklığı ve becerileri misyon için büyük bir güç oldu. Özellikle onun varlığı, misyonerlerin en karmaşık sorunlarından biriyle daha etkili bir şekilde başa çıkmalarına yardımcı oldu- kadınların kamusal yaşamdaki statüsünü ciddi şekilde sınırlayan geleneksel Orta Doğu tutumlarının üstesinden gelmelerine nasıl yardımcı olunacağı konusunda. Dönemin kabul gören kültürel uygulamalarının aksine, Booth'lar Ermeni kız kardeşlerin Kilise toplantılarına tam olarak katılmaları ve konuşmalar yapmaları ve onlara liderlik ve eğitim fırsatları sağlamak için Yardımlaşma Cemiyeti ve Genç Kadınlar (Relief Society and Young Women's organizations) örgütlerinde aktif olarak yer almaları konusunda ısrar ettiler. Ayrıca LDS (Mormon dinini kabul etmiş) Ermeni ailelerini kızlarını genç yaşta evlendirmemeleri ve okula göndermeleri konusunda teşvik etmişlerdir²².

Ermeni üyelerle birlikte geçirdikleri bu yıllar Booth'lar için hem son derece zorlu hem de son derece memnuniyet vericiydi. Sürekli yoksulluk, siyasi gerginlik, sağlık sorunları ve bazı Kilise üyelerinin kararsız davranışlarıyla karşı karşıya kaldılar. Booth, karakteristik kuru zekâsıyla, yakın bölgelerde yaşarken Ermeni Azizler arasında uyumu korumanın zorluğu hakkında yorum yaptı: "Dünyaya buradaki üyelerimizden daha sabırlı ve mükemmel bir barış

²² Booth'un günlüklerinde, misyonerlerin Ermeni üyeler arasında kadınların statüsünü yükseltme çabalarına dair pek çok referans içermektedir. Reba Booth'un on yıllık hizmet süresi boyunca misyonerlik çalışmalarına yaptığı katkılar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mary Rebecca Moyle Booth, Papers, 1904–1906, 1923–1933, Church History Library.

yapıcı grubu üretmesi için meydan okuyoruz. Onlar sadece bu kavgacı insanlar arasında pratik yapmak için sınırsız fırsatlara sahip oldukları için üstünler.”²³. Ancak sevinç duymak ve emeklerinin meyvelerinden tatmin olmak için pek çok neden vardı. Booth’un günlüğü sık sık Ermeni Azizlerin başarısını ve ilerlemesini görmekten duyduğu memnuniyeti kaydeder; LDS şubesinin tiyatro kumpanyasının bilindik bir Mormon Kitabı hikâyesine dayanan ama zekice bir kültürel değişiklik içeren bu mizahi örneği de buna dahildir:

Gençler bütün gün bu akşamki tiyatro oyunu için hazırlık yapmakla meşguldü. . . Geceleri büyük Şark Tiyatrosu’nda tiyatroya katıldım. Gitmek isteyen tüm Azizler de dahil olmak üzere neredeyse yarısı ücretsiz olmak üzere yaklaşık 400 katılımcımız vardı. Gürültücü halk tarafından az ya da çok rahatsızlık verildi, ancak genç amatörler muhteşemdi. Oyunun adı “Nefi” yerine buradaki halk için daha uygun olacağını düşündükleri bir isimle değiştirildi ve el ilanlarında “Bir Ayyaşın Ölümü ve Bir Gecede Beş Evlilik (The Death of a Drunkard and Five Marriages in One Night)” yazıldı ve Lehi ve Nefi’nin hayatındaki olaylar, kaçan kişinin ailesinin çöldeki çadırlarda İsmail’in ailesiyle birleşmesine kadar devam etti²⁴.

Bir başka kayıt Booth’un birlikte uzun süre ve çok iyi hizmet ettiği Ermeni üyelere karşı duygularını özetlemektedir: “[Azizler] genellikle fakir ve eğitimsiz bir sınıftan olsalar da, birçoğu sevgili, iyi, sadık ruhlardır ve onları İncil’deki kardeşlerim olarak seviyorum.”²⁵. Zaman içinde Booth’ların sabırlı vesayeti ve şefkatli hizmeti, üyelerin yaşamlarını kutsama açısından zengin temettüler sağladı. 1921’de Başkan Booth’la birlikte misyonu gezen Onikiler Kurulunun bir üyesi olan Elder David O. McKay, 1924’te Suriye’ye yaptığı ikinci bir ziyaretin ardından Booth’ların katkıları ve Ermeni Azizlerin ilerleyişi hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır:

Son iki yıllık özverili hizmetin en büyük sonuçları maddi şeylerde değil, şube üyelerinin gelişiminde görülüyor. Onları 1921’deki cesaretsizlikleri ve sıkıntıları içinde gören biri için,

²³ Joseph W. Booth, “The Armenian Mission,” Improvement Era 31, no. 12 (October 1928): 1051.

²⁴ Booth, Journal, August 1, 1925; ayrıca bkz: April 14–16, 1925.

²⁵ Booth, Journal, August 1, 1922.

yaratılan değişim harikadır... Güvenli bir ortamda birlikteliğin sevinci, hastalık zamanlarında uygun bakım ve becerinin güvencesi; karşılıklı yardımlaşma ve ruhsal gelişim ve aydınlanma fırsatı ile değişim, bir dönüşümden çok az farklıdır. İki yıl önce Ermeni Azizlerin çok azı toplantılarda konuşma cesaretini toplayabiliyordu; çok azı programa katılabiliyordu. Bugün her üye sadece isteyerek değil, aynı zamanda akıllıca yanıt veriyor. Şarkı söylüyorlar, dua ediyorlar, tanıklık ediyorlar, konuşmalar yapıyorlar ve tüm uygun egzersizlere büyük bir coşkuyla katılıyorlar... Gerçekten de muazzam bir iş başarılmıştır²⁶.

15 Kasım 1928'de Başkan ve Rahibe Booth, Hayfa, Filistin'deki misyon evinden ayrılarak arabayla Şam, Humus, Hama ve Halep, Suriye'ye gittiler ve yol boyunca Kilise üyelerini ziyaret ettiler. Sonraki iki hafta boyunca, Avrupa Misyonu Başkanı John A. Widtsoe'ya yazdığı son mektupta da belirttiği gibi, Booth 'lar misyon faaliyetlerine katılmakla ve Halep'teki Ermeni üyelerin yaklaşan kışa hazırlanmalarına yardımcı olmakla meşguldüler. Yoksullara yardım sağladılar, ABD'ye ihraç edilmek üzere el yapımı kilimlerin hazırlanmasına yardımcı oldular, aile içi anlaşmazlıkları çözdüler, evlerinde ziyaretçileri kabul ettiler ve kilise toplantılarında konuşular²⁷. 2 Aralık'ta Booth 'lar 1908'de gömdükleri misyoner Emil Huber'in mezarını ziyaret etmek için mezarlığa uğradılar. Booth'un 3 Aralık 1928 tarihli son günlük yazısı, altmış iki yıllık hayatını karakterize eden enerji, endüstri ve özveriyi yansıtmaktadır. Şöyle yazıyor: "Bütün gün halıları kontrol etmek, paketlemek ve sevk etmekle meşguldüm." Hemen altında, Rahibe Booth'un eliyle yazılmış şu not yer alıyor: "Sevgili kocam Joseph Wilford Booth, 5 Aralık 1928'de Halep, Suriye'de vefat etti."²⁸

²⁶ David O. McKay, "A Man Who Loves His Fellow-Men," *Millennial Star* 86, no. 9 (February 28, 1924): 137-38.

²⁷ John A. Widtsoe, "Joseph Wilford Booth," *Millennial Star* 90, no. 51 (December 20, 1928): 810; and Booth, *Journal*, November 15-December 3, 1928.

²⁸ Booth, *Journal*, December 3, 1928.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

Booth'un ölümüyle ilgili ayrıntılar misyon raporlarında ve ertesi yaz Provo Tabernacle'da onun için düzenlenen anma töreninde yapılan konuşmalarda yer aldı.

Resim 6, Halep, Suriye, LDS şubesi üyeleri Başkan Joseph W. Booth'un tabutu etrafında toplanmış Ermeni Mormonlar, Aralık 1928. Fotoğraf James A. Toronto'nun izniyle.

Beklenmedik bir şekilde kalp hastalığından vefat etti- Angina Pectoris adlı doktorun ifadesiyle “kalp gerginliği ve aşırı çalışma nedeniyle ağırlaştı ancak uzun süre acı çekmedi. Hastaydı ve sadece bir gece yatağa bağlı kalmıştı ölümünün sabahında, “başını Rahibe

Booth'un koluna yaslayarak, doktor gelmeden hemen önce sessizce bu dünyadan ayrıldı". Rahibe Booth'un gözetiminde, Halep Yardımlaşma Derneği rahibeleri kocasının cenaze giysileri için tapınak giysileri hazırladılar. Mormon olmayan dostlar, acılı dualarla destek olmak için devreye girdi. Halep'teki eski ABD Konsolos Yardımcısı Bay Lorenzo Y. Manachy ve Protestan lisesi Halep Koleji'nin başkanı Profesör John E. Merrill cenaze hazırlıklarına nezaret etti ve Halep'te uzun yıllar hizmet veren Booth'lara yerel halkın duyduğu saygı ve hürmetin bir göstergesi olarak maddi yardımda bulundu²⁹.

Booth'un cenaze töreni ve defni hakkında nispeten az şey biliyoruz çünkü olayı anlatan birincil kaynaklar eksik. Başkan Widtsoe tarafından Millennial Star için yazılan ölüm raporundan, 8 Aralık'ta gömüldüğünü ve Rahibe Booth'un kısa bir süre sonra Hayfa'daki misyon evine dönmek üzere Halep'ten ayrıldığını biliyoruz. Orada, Başkan Widtsoe tarafından misyonun kapatılmasında kendisine yardımcı olmak ve evine kadar eşlik etmek üzere Liverpool'dan gönderilen Elder R. V. Chisholm tarafından karşılandı³⁰. İki ay süren istişareler ve soruşturmaların ardından, Booth'un naaşının uzun vadede ne olacağı sorusu, yerel yasaların naaşın en az bir yıl süreyle ülkeden çıkarılmasına izin vermeyeceğinin anlaşılmasıyla çözüme kavuştu³¹. Bu noktada Reba Booth, diğer aile üyelerine danıştıktan sonra, kocasının cenazesinin Alpine'de

²⁹ Armenian Mission History, October–December 1928, Turkish Mission Manuscript History and Historical Reports, LR 14250–2, Church History Library; Memorial Services for Elder Joseph W. Booth, Provo, Utah, July 20, 1929, and Ralph Chisholm to May Booth Talmage, MS 17388, Church History Library. Başkan Heber J. Grant Booth'un anma törenine katıldı ve bir konuşma yaptı. Grant Avrupa Misyonu'nun başkanı olarak görev yaptığı sırada Booth ile birbirlerini tanımışlardı.

³⁰ Widtsoe, "Joseph Wilford Booth," 810; Armenian Mission History, Ralph Chisholm'un May Booth Talmage'a yazdığı mektupta ise defin tarihi 7 Aralık olarak verilmektedir.

³¹ John A. Widtsoe, Journal, February 19, 1929, Church History Library; Widtsoe otobiyografisinde "cesetlerin ölümden iki yıl sonrasında kadar taşınmadığını" belirtmektedir. John A. Widtsoe, In a Sunlit Land: The Autobiography of John A. Widtsoe (Salt Lake City: Deseret News Press, 1952), 204.

defnedilmek üzere ABD'ye geri gönderilmesi yerine Halep'teki mezarlığa kalıcı olarak gömülmesine karar verdi. Widtsoe'nun kaydettiği üzere Booth ailesinin gerekçesi şuydu: “Askerin düştüğü yerde, uzun zamandır tanıdığı insanlar ve yerler arasında ve hayatının çabalarını harcadığı yerde kalıcı olarak yatmasına izin vermek en iyisiydi³². Booth'un mezarının orijinal işaretinin çağdaş bir tanımı veya fotoğrafı henüz bulunamamıştır, ancak daha sonraki kayıtlar, mevcut granit anıtla değiştirilmeden önce üç yıldan fazla bir süre yerinde kaldığını göstermektedir.

16 Nisan 1931'de, Birinci Başkanlığın “uygun bir anıtın temin edilmesi ve Kardeş Booth'un mezarının üzerine dikilmesi” talebi üzerine harekete geçen Elder Widtsoe, Reba Booth ve Salt Lake City'deki Onikiler Heyeti'nin diğer iki üyesiyle- Booth 'la birlikte Ermeni Misyonunu iki kez gezmiş olan David O. McKay ve Booth'un kayınbiraderi James E. Talmage- bir araya geldi³³. Görünüşe göre o toplantıda Widtsoe'nun anıtın inşasını ve nakliyesini denetlemesine karar verildi. Yılın ilerleyen zamanlarında Liverpool'a döndükten ve “çok sayıda yazışma ve telgraflaşmadan” sonra yerel tüccarlarla gerekli hazırlıkları tamamladı: “Jos. Stubbs & Son'a uğradım ve J. W. Booth için bir mezar taşı anıtı ayarladım. Öğleden sonra Francis Boul

³² Widtsoe, In a Sunlit Land, 204.

³³ Widtsoe, In a Sunlit Land, 204; and Widtsoe, Journal, April 16, 1931. Ayrıca bkz. Alan K. Parrish, John A. Widtsoe: A Biography (Salt Lake City: Deseret Book, 2003), 727, n31. David O. McKay, Kasım 1921'de Booth ile birlikte Ermeni Misyonunu gezdi ve iki lider birlikte bazı unutulmaz deneyimler yaşadı. Hayfa tren istasyonundaki olağanüstü buluşmalarının ve birlikte geçirdikleri bir haftalık seyahatin ve Ermeni üyeleri ziyaretlerinin kaydı için bkz. Booth, Journals, November 4–11, 1921. Booth ve McKay, McKay 1922'de merkezi Liverpool'da bulunan Avrupa Misyonları'nın başkanı olduğunda da dostluklarını ve yazışmalarını sürdürdüler. McKay, eşi Emma Rae ile birlikte Reba Booth'un Ocak 1924'te kocasına katılmak üzere Halep'e gitmesine eşlik ettiklerinde misyonu ikinci kez ziyaret etti. Bkz. Booth, Journal, January 18–25, 1924. James E. Talmage, Booth'un küçük kız kardeşi May ile evlendi. Ekim 1924'te Talmage, McKay'in yerine Avrupa Misyonu'nun başkanı oldu ve kendisine rapor veren Booth ile düzenli olarak yazıştı.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

& Co. ile nakliye anıtı hakkında görüşüm³⁴. Anıt “dayanıklı granitten” inşa edilmiştir ve yazıtlar, zanaatkârın harflerin izini sürmesini, üzerlerine küçük delikler açmasını ve ardından delikleri erimiş kurşunla doldurmasını gerektiren bir teknik kullanılarak yapılmıştır. Kurşun sertleştiğinde, yazılar granit zemin üzerinde zarif bir şekilde sergilenmiştir. İşaretin üzerindeki yazı (şüphesiz Kilise liderleri ve Booth ailesi arasında yapılan istişareler sonucunda kararlaştırılmıştır) aşağıdaki gibidir:

³⁴ Widtsøe, *In a Sunlit Land*, 204; and Widtsøe, *Journal*, December 30, 1931.

JOSEPH WILFORD BOOTH

PRESIDENT
OF THE ARMENIAN MISSION
OF THE CHURCH OF JESUS CHRIST
OF LATTER-DAY SAINTS

BORN AT ALPINE, UTAH, U.S.A.
14TH AUGUST 1866
DIED AT ALEPPO, SYRIA,
5TH DECEMBER 1929 [*sic*] ³⁵

FOR EIGHTEEN YEARS
HE SERVED FAITHFULLY AS A MISSIONARY ELDER
IN TURKEY, GREECE, SYRIA, AND PALESTINE

THOUGH DEAD, HE LIVES IN THE HEARTS
OF A HOST WHO HOLD HIM
IN HONORABLE AND LOVING REMEMBRANCE

“WHOSOEVER WILL LOSE HIS LIFE FOR MY SAKE
SHALL FIND IT”

Resim 7, Joseph Booth'un mezar anıtı üzerine yazılan yazı

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

JOSEPH WILFORD BOOTH
İSA MESİH'İN
SON ZAMAN AZİZLERİ KİLİSESİ
ERMENİ MİSYONU BAŞKANI
ALPINE, UTAH, ABD'DE DOĞDU
14 AĞUSTOS 1866 HALEP, SURİYE'DE ÖLDÜ
5 ARALIK 1929³⁵
ON SEKİZ YIL BOYUNCA
TÜRKİYE, YUNANİSTAN, SURİYE VE FİLİSTİN'DE
MİSYONER OLARAK SADAKATLE HİZMET ETTİ
ÖLMÜŞ OLSA DA
ONU ONURLU VE SEVGİ DOLU BİR ŞEKİLDE ANAN BİR
TOPLULUĞUN KALBİNDE YAŞIYOR
“KİM BENİM UĞRUMA CANINI KAYBEDERSE
ONU BULACAKTIR.”

Mezar kitabesi, 1932 yılında tamamlandıktan sonra bir sandığa konularak gemiyle Suriye'nin İskenderun kentine, oradan da trenle Halep'e gönderilmiş ve burada “yerli zanaatkârlar tarafından yerine dikilmiştir³⁶.

Tüm fotografik görünüm ve metinsel ipuçlarından Booth'un Halep'in kuzeybatı eteklerindeki Ermeni Hıristiyan Mezarlığı'na, bugün anıtın bulunduğu aynı yere gömüldüğü sonucuna varılabilir. Mayıs 1933'te Birader Widtsøe ve eşi Leah İngiltere'den ayrılarak Utah'daki Mormon Ana Kilisesinin Birinci Başkanlığından aldıkları iki görevi yerine getirmek üzere Orta Doğu'ya gittiler: (1) Badwagan Piranian'ın yeni kurulan Filistin-Suriye Misyonu'nun başkanı olarak atamak ve (2) Booth'un mezarını ziyaret etmek. Widtsøe Halep'e vardığında, anma törenini anlattı ve mezar yeri hakkında bazı ayrıntılar verdi:

Sonunda Halep'e ve oradaki sadık azizler topluluğuna ulaştık. Birader Booth'un anıtı, kasabadan biraz uzaktaki kumla çevrili mezarlıkta göze çarpıyordu.18 Haziran 1933 Pazar günü, tüm grup

³⁵ Booth'un mezar taşında ölüm yılı yanlış yazılmış. 1929 değil, 1928 olmalı.

³⁶ Widtsøe, In a Sunlit Land, 204. Yazıt sürecinin tanımı, anıtın yakından incelenmesinden çıkarılmıştır.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

hazır bulunurken, mezar ziyaret edildi ve burada ruhani bir toplantı düzenlendi. Bu kadar çok inanmayanın arasında inançlarında yalnız olan bu insanlar için yüreğim sevgiyle doldu³⁷.

Resim 7, Filistin-Suriye Misyonu Başkanı Joseph Jacobs (sağda), Emil J. Huber, Joseph W. Booth ve diğer merhum Son Zaman Azizlerinin Halep, Suriye'deki mezarları başında, Kasım 1938.

³⁷ Widtsøe, *In a Sunlit Land*, 210; ayrıca bkz. John A. Widtsøe, "Exercises at the Grave of President J. W. Booth, June 18, 1933," 1, typescript copy in possession of the author; and Leah D. Widtsøe, "Our Shrines in the Holy Land," *Relief Society Magazine* 22, no. 6 (June 1935), 352–56.

Fotoğraf, Jacobs ve iki misyonerin, ki bunların Elders William Clark ve Woodrow Washburn (ikinci sıra) olduğuna inanılıyor, birkaç şube üyesinin yardımıyla Huber'in kalıntılarını şehirdeki bir mezarlıktan taşıyıp Booth'un mezarının yanındaki mezar kitabesinin altına yeniden defnetmelerinden kısa bir süre sonra çekilmiş. Fotoğraf James A. Toronto'nun izniyle.

Widtsoe'nun eşi Leah, Booth'un mezarına Reba'nın Booth'ların Alpine, Utah'taki evinden gönderdiği preslenmiş bir buket çiçek koyduğunu belirtti. Leah'a göre, birçoğu Booth'un fotoğrafını evlerinin duvarlarında Joseph Peygamber'in resminin yanında tutan Halep'teki Mormon Kilise üyeleri, "mezarı örtmek ve onun refahlarına olan bağlılığına duydukları sonsuz minneti ifade etmek için mütevazı bir mezar taşı ve büyük bir beton levha inşa etmişlerdi." "Yeni granit anıt yerleştirildiğinde, Mormon Ermeni üyelerin daha küçük olan orijinal mezar taşı "ifade ettikleri sadakatlerinin de kalıcı olması için daha büyük olanın arkasına yerleştirildi."³⁸. Widtsoe'nun kayıtlarıyla birlikte Booth'un anıtının ve ithaf töreninin fotoğrafları, o dönemde yakın çevrede başka mezar bulunmadığını göstermektedir. Bu gerçek, şu anda Booth'un mezarını çevreleyen Huber ve diğer Kilise üyelerinin mezar işaretlerinin, Booth anıtının Haziran 1933'te ithaf edilmesini izleyen yıllarda başka bir mezarlıktan buraya taşındığı sonucuna götürmektedir.

Açılış töreninden sonra Birader Widtsoe, Booth'un mirasını şöyle değerlendirdi: "Başkan Booth Ermeni Azizler tarafından çok sevilmiştir. ... Anısı kalplerinde yaşatılmaktadır. Şüphesiz onlar için çok şey yaptı. O sadece aralarında bir lider değil, aynı zamanda sevgi dolu bir baba ruhuna sahip bilge bir danışmandı. Son istirahatgahının çok sevdiği topraklar ve insanlar arasında olduğunu bilmekten mutluluk duyuyorum."³⁹. Booth'un daha önce Orta Doğu'da ölen dört LDS misyoneri için yazdığı kendi sözleri, şimdi onun için de geçerli ve uygun bir mezar taşı oluşturuyor:

Burada olmalarından şikâyetçi değiliz, evlerindeki sevdiklerinin de herhangi bir hakarete uğradıklarını düşündüklerini sanmıyorum. "Anıtları gerçeğe tanıklık etme görevlerini ebedileştirsın

³⁸ Widtsoe, "Our Shrines in the Holy Land," 353–54.

³⁹ Widtsoe, "Exercises at the Grave of President J. W. Booth," 1.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

diye” bedenlerinin burada çığ ve imen altında dinlenmesine izin vermek daha çok bilge bir İlahi Takdirin hkm gibi görünüyor.”. Her biri değerli merhemden daha iyi, iyi bir isim kazandı. Her biri onurla ve rahiplik koşumuyla öldü ve kesinlikle her birinin geri kalanı görkemli olacak.”⁴⁰.

Halep Mezarlık Yenileme Projesi

Halep’teki önemli ancak az bilinen tarihi Mormon bölgesinden Orta Doğu’da çalışırken ve okurken haberdar oldum. 1998 yılında, Ürdün’n başkenti Amman’daki BYU/Kilise Merkezi’nin müdürü olarak üç yıllık görevimi tamamladıktan sonra, uzun yıllar boyunca ihmal edildiği için iler acısı bir duruma düşen Huber ve Booth mezarlıklarını yenileme projesini üstlenmek üzere BYU (Brigham Young Universitesi)’ya döndüm.

⁴⁰ Booth, “Four Heroes Far Away,” 900.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

Resim 8, Halep, Suriye’deki Ermeni Protestan Mezarlığı’nın girişı, 2002 civarı. Mezarlığın kapısı, ön duvarı ve diğer alanları kısa bir süre önce LDS Kilisesi ile ortaklaşa yürütölen bir yenileme projesi kapsamında Ermeni Kilisesi tarafından yenilenmiştir. Fotoğraf James A. Toronto tarafından çekilmiştir.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

Resim 9, Ermeni Protestan Mezarlığı'ndan batıya, Halep'in bir banliyösüne doğru bakış, Suriye, 1997. Fotoğraf James A. Toronto tarafından çekilmiştir.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

Resim 10, Joseph W. Booth ve Emil J. Huber'in yıllar içinde bakımsızlık ve vandalizmin etkilerini gösteren mezar taşları, 1997. Fotoğraf James A. Toronto tarafından çekilmiştir.

Resim 11, Yetmişler Başkanlığı üyesi ve Orta Doğu’yu da kapsayan Avrupa Doğu Bölgesi Başkanı Kıdemli Charles A. Didier (soldan üçüncü), Joseph W. Booth ve Emil J. Huber’in Halep, Suriye’deki mezarlarını ziyaret ederken, 1997. Fotoğraftakiler (l-r): David ve Liz Charles (BYU öğrencileri), Elder Didier, Lucie L. Didier, James A. Toronto (BYU profesörü) ve mezarlık bekçisi Yusuf. Fotoğraf James A. Toronto tarafından çekilmiştir.

Aynı yıl, Aralık 1997’de benimle birlikte bölgeyi ziyaret etmiş olan Yetmişler’den Kıdemli Charles A. Didier ve Avrupa Doğu Bölgesi Başkanı, bu projenin gerçekleştirilmesi için izin ve fon

sağladı. Restorasyon çalışmalarının planlanması ve yürütülmesini denetlemek üzere Beyrut şubesi başkanı Karim Assouad, Şam şubesi başkanı Steve Zwahlen, Ortadoğu Kilisesi'nin eski hukuk danışmanı ve Amman şubesi başkanı Tom Kay, Yunanistan Atina Misyonu başkanı Tagg Hundrup ve BYU'da Ortadoğu Çalışmaları öğretim üyesi olan benden oluşan bir komite atadı.

Komiteye danıştıktan ve genel bir plan üzerinde mutabık kaldıktan sonra, 1999 ve 2001 yılları arasında Halep'e beş uzun seyahat gerçekleştirerek projenin ayrıntılarını belirledim. Mayıs 1999'daki ilk ziyaretimde bana BYU'dan araştırma asistanım David Charles eşlik etti. Birkaç gün boyunca alanın fotoğraflarını çektik, mezar işaretlerinin cephelerini tebeşirle kâğıda çizdik, tarihi bilgiler topladık ve yerel uzmanlarla görüşmeler yaptık. En önemli işimiz, mezarlığın sahibi olan yerel kiliseden proje için izin almaktı (Orta Doğu Arap ülkelerindeki mezarlıklar genellikle hükümet veya belediye kuruluşlarından ziyade dini gruplar tarafından kontrol edilmektedir). Mezarlığın bekçisi Yusuf bize patronunun Ermeni Evanjelik Kilisesi'nden Rahip Harut Selimyan olduğunu söyledi. Bu noktada dinler arası politikaların proje planlarını raydan çıkarabileceğinden korktum, ancak Halep'te tüm inançlardan yoksullar arasında çalışan dinamik, şefkatli bir papaz olan Rahip Selimian, tanıştığımız andan itibaren teklifimizi desteklemeye başladı. Mezarlıkta temiz ve asil bir ortam sağlayarak ölüleri onurlandırmanın önemini hemen fark etti, ancak kilise bütçesinin diğer daha acil ihtiyaçlar göz önüne alındığında bu tür harcamalara izin vermediğinden yakındı. LDS Kilisesi, mezarlığın tamamını yenilemesine yardımcı olmak için fon sağlamayı teklif etti ve Booth ve Huber mezarlıklarını aynı anda yenilemeye devam etmemize onay verdi. Bu fonla Rahip Selimian, yıllar boyunca biriken çöp ve moloz yığınlarını kaldırmak ve mezarlığın ön girişine yeni bir kaya duvar inşa etmek için işçiler tuttu.

Halep'e yaptığım sonraki ziyaretlerde, anıtları temizlemek ve onarmak, alanın etrafına bir çit inşa etmek ve bazı basit peyzaj düzenlemeleri yapmak üzere taş ustaları, kaynakçılar ve bahçıvanlar belirlemek için Rahip Selimian ve cemaatinin birkaç üyesiyle birlikte çalıştım. Zaman, iki taş anıtı da yıpratmış, yosun, boya, çizik ve hayvan dışkılarıyla ağır bir şekilde tahrip etmişti. Etraflarındaki

toprak, birkaç metre ötedeki teneke bir kulübede yaşayan yoksul bir gecekondu ailesi tarafından tavuk ve köpek beslemek için kullanılıyordu. Booth'un granit anıtı üzerindeki kurşun harflerin çoğu sökülmüştü. En büyük zorluklardan biri, ilk fotoğraflara göre Huber'in orijinal mezar taşının üzerinde yer alan ancak şimdi kayıp olan bir topla taçlandırılmış konik şaftın değiştirilmesiydi. Projeyi yöneten yerel mimar Raj Balabanjian, anıtın diğer iki parçasına uyacak şekilde doğru orantılı bir kopya tasarlamak ve taş ustalarının bir asır önce kullandığı yerel kumtaşının aynı renk ve kalitesini sağlayabilecek bir taş ocağı bulmak zorundaydı. Ayrıca fotoğraflardan, Huber'in mezar taşının, Booth'un yanındaki mevcut yerine taşındıktan bir süre sonra, orta panel ters yerleştirilerek yanlış bir şekilde yeniden monte edildiğini de görebiliyorduk. Ancak 2001 sonbaharında bu sorunlar ele alınmış ve proje başarılı bir şekilde sonuçlandırılmıştır⁴¹. Tesadüfi bir gelişme de 2002 yılında mezarlık bekçisinin bir moloz yığını içinde bulunduğu Booth anıtının orijinal granit kapak taşının keşfedilmesidir. Geçtiğimiz on beş yıl boyunca mezarlıklar giderek artan sayıda LDS ziyaretçisinin ilgisini çekmiştir. Booth, Huber ve yanlarında gömülü olan Halepli Ermeni Azizlerin akrabaları, BYU'nun Orta Doğu'daki Yurtdışı Eğitim programlarından öğrenciler, misyoner çiftler ve Suriye'deki yerel üyeler bu tarihi Mormon bölgesini ziyaret ederek ibadet ayinleri düzenliyor ve saygılarını sunuyor, çoğu zaman da mezar taşlarının etrafını temizlemek ve bakımını yapmak için zaman ayırıyorlar.

Halep Projesi: Orta Doğu'da LDS Burs ve Sosyal Yardım için Katalizör Bir Görev Üstleniyor

⁴¹ Komite başlangıçta, alanda gömülü iki misyoner ve diğer LDS üyeleri hakkında hem Arapça hem de İngilizce bilgiler içeren metal plakaların yerleştirilmesini onaylamıştı. Projenin bu kısmı, çeşitli nedenlerden dolayı ertelenmek zorunda kalmıştır ve gelecekte gerçekleştirilmesi umulmaktadır. Ancak şu anda Suriye'de devam eden iç savaş bu planları muhtemelen yıllarca erteleyecektir. Buna ek olarak, Halep ve çevresinde meydana gelen ağır çatışmalar ve mülklerin tahrip edilmesi de şehrin mezarlıklarını bozmuş olabilir.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

Türk/Ermeni Mormon misyonlarında sadece altmış kadar Mormon misyoner görev yapmış olmasına ve Kilise kayıtlarında hiçbir zaman iki yüzden fazla üye bulunmamasına rağmen, üyelerin ve misyonerlerin çabaları ve fedakarlıkları önemli sonuçlar vermiş ve zaman içinde Kilise'nin hem Orta Doğu'da hem de Utah'ta büyümesine ve gelişmesine yardımcı olmuştur. Halep mezarlıklarının yenilenmesi projesi, son yıllarda bu mirasın korunmasına ve geliştirilmesine yardımcı olmuştur. Mezarlık restorasyonu ile ilgili araştırmalar, Orta Doğu'daki Mormon misyonerliği üzerine bir dizi makale ve Booth'un misyonerlik günlüklerinin yakında yayınlanacak çok ciltli yayını da dahil olmak üzere çeşitli bilimsel yayınlar üretti. Bunları yayınlama çabası, bir dizi bilimsel yazı projesini ve akademik temasları teşvik etti. BYU'nun L. Tom Perry Özel Koleksiyonlarında bulunan Booth arşiv malzemesine dayanan çeşitli tarihi makaleler, BYU'daki yıllık Sidney B. Sperry Sempozyumu, Mormon Tarih Çalışmaları, Diyalog dahil olmak üzere çeşitli akademik forumlarda ve dergilerde yayımlandı: A Journal of Mormon Thought ve BYU Studies gibi dergilerde yer almıştır. Ayrıca Halep Üniversitesi, Şam Üniversitesi ve Türkiye'deki Gaziantep Üniversitesi'nden öğretim üleriyle temas ve iş birliğine yol açtı.

Resim 12, Halep, Suriye’de dinler arası ve insani yardım iş birliğini görüşmek üzere yapılan toplantı, 2002 civarı. Ermeni Protestan Kilisesi’nden Rahip Harout Selimian, BYU’dan James A. Toronto, Halep Müftüsü Şeyh Ahmad Hassoun ve kimliği belirlenemeyen bir katılımcı. Fotoğraf James A. Toronto tarafından çekilmiştir.

Yayımlar aynı zamanda Huber ve Booth’un aralarında hizmet verdiği bireyler ve aileler hakkında bilgi edinilmesini ve ilginin artmasını da sağlamıştır. Grau, Kezerian, Sherinian, Vizerian, Orullian, Hindoian, Piranian, Ouzounian ve Hagopian gibi ailelerden oluşan ilk mühtedilerin çoğu Suriye, Türkiye ve Filistin’den Amerika Birleşik Devletleri’ne göç etmiş ve Kilise ’yi ve yerleştikleri toplulukları zenginleştirmişlerdir. Bu aileler, LDS deneyiminin zengin dokusuna kendi becerilerini ve yerel bakış açılarını kattılar.

Sonuç

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

Halep projesinin bir başka yararı da BYU, LDS Kilisesi ve Orta Doğu'daki çeşitli Hıristiyan ve Müslüman dini örgütler arasında kapıların açılması oldu. Belirtildiği üzere, mezarlık yenileme çalışmalarının başarıyla tamamlanması Ermeni Protestan Kilisesi'nden Rahip Harout Selimian'ın iş birliği sayesinde olmuştur. O zamandan beri LDS Kilisesi, engelli çocuklar için bir okul da dahil olmak üzere kilisesinin çeşitli insani yardım projelerini desteklemek için onunla iş birliği yaptı. Kendisi, BYU Yurtdışı Eğitim öğrencilerini Suriye'de ağırlamış ve onlara ders vermiştir ve Dünya Aile Politikası Forumu'na katılmak üzere BYU kampüsünü iki kez ziyaret etmiştir. Rahip, Suriye ve Lübnan'da hem Hıristiyan hem de Müslüman çevrelerde Mormon Kilisesi'nin dostu ve savunucusu haline gelmiştir. Bu çok önemlidir, çünkü Orta Doğu ülkelerinde LDS gibi yeni kiliselerin varlığına karşı çıkanlar çoğunlukla tarihi Hıristiyan kiliseleridir. Halep'e yaptığım bir seyahatte beni şehrin en büyük camisine götürdü ve yakın arkadaşı olan, Suriye'nin kuzeyindeki en yüksek rütbeli Müslüman yetkili olan Halep müftüsüyle tanıştırdı. Müftü daha sonra LDS yetkililerini Şam'da bir akşam yemeğinde ağırladı ve meslektaşlarından biri olan seçkin İslam alimi Dr. Saeed Ramadan Al-Bouti, Temmuz 2000'de BYU ve Kilise'nin davetlisi olarak Utah'ı ziyaret etti. Restorasyon projesinin teşvik ettiği yayınlar ve ilişkiler, LDS Kilisesi tarihinde az bilinen ve daha fazla ilgiyi hak eden bir zamanın ve yerin aydınlatılmasına yardımcı oldu. Akademik çevrelerin ötesinde, Orta Doğu Azizlerinin torunlarına ve Booth ve Huber gibi onların arasında görev yapan misyonerlere bilgi ve ilham kaynağı olarak önemli bir rol oynamaya devam edeceklerdir. Ancak belki de en etkileyici katkı, Kilise'nin isimsiz piyadelerinin sessiz ama dikkat çekici yaşamlarına ışık tutmaları olacaktır.

Bibliyografya

Andrew Jenson, *Latter-day Saint Biographical Encyclopedia*, 4 vols. (Salt Lake City: Andrew Jenson History Company, 1901–1936), 3: 651–52.

Booth, *Journal*, April 10, 1927.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

Booth, Journal, August 10, 1908.

Booth, Journal, August 30, 1908.

Booth, Journal, December 2, 1909, and September 11, 1921.

Booth, Journal, December 23, 1908.

Booth, Journal, May 15–18, 1908.

Booth, Journal, May 31, 1908.

Booth, Journal, October 2, 1908.

David O. McKay, “A Man Who Loves His Fellow-Men,” *Millennial Star* 86, no. 9 (February 28, 1924).

David P. Charles, “European LDS Missionaries in the Middle East, 1884–1909,” Honor’s thesis, *Department of Humanities, Classics, and Comparative Literature*, Brigham Young University, 2001.

Interviews by the author conducted with Milton Weilenmann (Huber’s nephew), Diane Weilenmann (Milton Weilenman’s wife), and Jeffrey L. Anderson (Huber’s great-nephew), January 20, 2000, Salt Lake City, Utah

John A. Widtsoe, “Joseph Wilford Booth,” *Millennial Star* 90, no. 51 (December 20, 1928)

John A. Widtsoe, *In a Sunlit Land: The Autobiography of John A. Widtsoe* (Salt Lake City: Deseret News Press, 1952).

John A. Widtsoe, Journal, February 19, 1929, Church History Library.

Joseph W. Booth, “The Armenian Mission,” *Improvement Era* 31, no. 12 (October 1928)

Joseph Wilford Booth, “Four Heroes Far Away,” *Improvement Era* 12, no. 11 (September 1909)

Joseph Wilford Booth, Journals, 1898–1928, L. Tom Perry Special Collections, Harold B. Lee Library, Brigham Young University, Provo, Utah

Leah D. Widtsoe, “Our Shrines in the Holy Land,” *Relief Society Magazine* 22, no. 6 (June 1935), 352–56

Mary Rebecca Moyle Booth, Papers, 1904–1906, 1923–1933, Church History Library.

Anadolu Mecmuası,
2/IV, Temmuz 2023, s.89-131.

Memorial Services for Elder Joseph W. Booth, Provo, Utah, July 20, 1929, and Ralph Chisholm to May Booth Talmage, MS 17388, Church History Library

Missionary Registers, CR 301, series 22, vol. 4, entry 381, Church History Library, Salt Lake City, Utah

Palestine-Syrian Mission Report, July–December 1938, 2–3, Turkish Mission Manuscript History and Historical Reports, LR 14250–2, Church History Library.

Turkish Mission Manuscript History and Historical Reports, LR 14250–2, Church History Library

William A. Morton, “Death of Elder Emil J. Huber,” *Millennial Star* 70, no. 24 (June 11, 1908)